

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ
ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І СУСПІЛЬНИХ НАУК

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ:

КУРС ЛЕКЦІЙ

для здобувачів вищої освіти
освітнього ступеня «Бакалавр»
за всіма спеціальностями денної та заочної
форми навчання

Миколаїв
2024

УДК 330.8
Е45

Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної ради Миколаївського національного аграрного університету від 22.04.2024 р., протокол № 10.

Укладач

О.В. Довгаль – завідувачка кафедрою економічної теорії і суспільних наук, доктор економічних наук, професор

Рецензенти:

Н.В. Потриваєва – д-р екон. наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

Л.С. Дранус – канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Економічна теорія : курс лекцій для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Бакалавр» за всіма спеціальностями денної та заочної форми навчання / уклад. О. В. Довгаль. – Миколаїв : МНАУ, 2024. – 124 с.

Даний курс лекцій призначено для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Бакалавр» за всіма спеціальностями денної форми навчання, які вивчають дисципліну «Економічна теорія» і має на меті сприяти ознайомленню з теоретичними основами, закономірності й еволюційні етапи розвитку економічної теорії, розкриваються основні проблеми функціонування ринкової економіки, мікро- та макроекономічні аспекти її розвитку, роль економіки в забезпеченні сталого розвитку країни, економічна політика держави та її роль в забезпеченні модернізації економіки та прискоренні темпів економічного розвитку.

УДК 330.8

© Довгаль О.В., 2024

© МНАУ, 2024

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Структурно-модульна схема дисципліни «Економічна	6
теорія».....	
Змістовий модуль 1. Загальні основи економічного розвитку	
суспільства.....	6
Тема 1. Предмет і метод економічної теорії	6
Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори і результати. Відтворення	10
Тема 3. Власність і її форми.....	18
Тема 4. Товарне виробництво.....	28
Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг.....	40
Змістовий модуль 2. Ринок як підсистема ринкової економіки.....	49
Тема 6. Ринок і механізм його функціонування. Конкуренція та монополія в ринковій економіці.....	49
Тема 7. Ринкова інфраструктура.....	54
Змістовий модуль 3. Підприємство в системі ринкових відносин	59
Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво.	59
Тема 9. Аграрні відносини. Основи підприємництва в аграрному секторі.	67
Тема 10. Трудові відносини і заробітна плата. Доходи населення.....	75
Змістовий модуль 4. Суспільне відтворення та механізм його	
функціонування	82
Тема 11. Суспільне відтворення та його циклічність.....	82
Тема 12. Фінансова система суспільства. Державний бюджет.....	90
Тема 13. Державне регулювання ринкової економіки.....	97
Змістовий модуль 5. Сучасне світове господарство.....	108
Тема 14. Світове господарство. Система міжнародних економічних відносин.....	108
Тема 15. Міжнародна економічна інтеграція та її розвиток в сучасних умовах. Економічні аспекти глобальних проблем.....	112
Список рекомендованих джерел.....	120

ВСТУП

Основними принципами викладання та вивчення «Економічна теорія» є пізнання закономірностей формування та розвитку економічної системи суспільства, отримання теоретичних знань про специфіку функціонування виробничих відносин, а також особливості їх використання у господарській практиці.

Предмет «Економічна теорія» покликаний сформувати свідомість здобувачів вищої освіти, пояснювати основоположні економічні категорії, економічні закони та принципи функціонування економічних систем, економічні відносини, господарський механізм і дії людей, спрямовані на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів.

Головне завдання «Економічної теорії» як дисципліни - надати здобувачам необхідні теоретичні знання основ економічної системи суспільства; ознайомити їх з основними досягненнями науковців світу в сфері розробки глобальних економічних проблем сучасності; навчити студентів аналізувати явища і процеси, що спостерігаються у народному господарстві країни.

Мета: набуття майбутніми фахівцями глибоких економічних знань, формування у них нового економічного мислення, адекватного ринковим відносинам, формування навичок і вміння аналізувати реальні економічні процеси й приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем, пов'язаних з їх майбутньою практичною діяльністю.

Основними завданнями, що мають бути вирішені у процесі викладання дисципліни, є:

- надати здобувачам необхідні теоретичні знання основ економічної системи суспільства;
- ознайомити їх з основними досягненнями науковців світу в сфері розробки глобальних економічних проблем сучасності;
- виробити у здобувачів відповідний світогляд відносно сучасних економічних явищ і процесів;
- навчити здобувачів аналізувати явища і процеси, що спостерігаються у народно-господарській практиці, і робити відповідні висновки;
- показати здобувачам можливості практичного творчого використання набутих знань.

Результати навчання:

Вивчивши курс здобувач вищої освіти повинен знати:

- загальнотеоретичні положення, що характеризують сутність, функціонування і розвиток економічної системи суспільства;
- принципи і умови функціонування ринкової економіки;
- особливості дії економічних законів в умовах ринкової економіки;
- моделі функціонування підприємств на комерційних засадах;
- закономірності розвитку національної економіки в сучасних умовах;
- сучасні особливості і перспективи розвитку світового господарства.

Вивчивши курс здобувач вищої освіти повинен вміти:

- вільно орієнтуватися у теоретичному матеріалі курсу;
- самостійно аналізувати сучасні економічні процеси;
- реально і творчо оцінювати економічну ситуацію, що склалася в нашій країні;
- визначити перспективи подальшого економічного розвитку.

Тема 1. Предмет і метод економічної теорії

1. *Предмет економічної теорії та її функції.*
2. *Методи пізнання економічних явищ і процесів.*

Задача будь-якої науки складається у аналізі реальних процесів, фактів, вияву внутрішніх взаємозв'язків, визначенні закономірностей і тенденцій зміни явищ. Не є виключенням із цього і економічна теорія. Вся історія економічної теорії показує, що це був постійний пошук цілісного системного аналізу економічного життя суспільства, намагання описати, пояснити і передбачити тенденції розвитку, виявити закони економічного життя, обґрунтувати способи найбільш раціональних економічних рішень.

Економічна теорія, як і інші соціальні науки, має ряд особливостей у порівнянні з природними науками.

По-перше, економічна теорія має справу з діяльністю людей і в силу цього є суспільною, соціальною наукою на відміну від природних наук, які вивчають не опосередковані волею і свідомістю людей явища і процеси.

По-друге, економічні дії і, отже, економічна теорія прямо зв'язані з економічними інтересами і ідеологією. Це ставить перед економічною теорією задачу постійно звертатися до інших соціальних наук і дисциплін: соціології, політології, історії і т.д.

По-третє, в силу прямого зв'язку економічної теорії з економічними інтересами людей економічну теорію цікавлять не просто раціональні економічні рішення, а необхідність реалізації цих рішень при врахуванні соціально справедливого розподілу продуктів і благ, що признаються суспільством.

Предметом економічної теорії є економічні відносини у суспільстві. Оскільки економічні відносини представляють у суспільстві цілісну систему, то предмет економічної теорії має і інше визначення.

Проблема обмеженості ресурсів і необхідності вибору якої-небудь альтернативи вивчається в економічній теорії оскільки, оскільки обумовлює економічне поведіння людей.

Таким чином, **предметом економічної теорії** саме і є вивчення того, як різні суб'єкти економіки використовують обмежені ресурси для виробництва, розподілу, обміну і споживання благ між членами суспільства.

Економічна теорія – це наука про системи економічних відносин у суспільстві.

Економічна теорія тісно пов'язана з багатьма іншими науками: філософією, історією, демографією, статистикою, юриспруденцією, математикою.

Економічна теорія містить у собі два розділи: мікроекономіку і макроекономіку. **Мікроекономіка** – розділ економічної теорії, у якому вивчається діяльність економічних агентів на рівні домашніх господарств, фірм, галузей. **Макроекономіка** – вивчає механізм функціонування національної економіки в цілому, яка включає в себе основні підрозділи

(агрегати) – домогосподарства, приватний сектор, урядовий сектор.

При дослідженні економічних явищ в економічній теорії виділяють позитивний і нормативний аналіз, що представлено, відповідно, в позитивній і нормативній економічній теорії.

Позитивна економічна теорія аналізує факти і вільна від суб'єктивних оцінок. На відміну від неї **нормативна економічна теорія** містить оцінювальні судження щодо того, якою повинна бути економіка. Іншими словами, позитивна економіка вивчає те, що є, тоді як нормативна – суб'єктивні думки про те, що повинно бути.

Наприклад, твердження: «Рівень інфляції за рік склав 28%» – позитивне, а «Рівень інфляції варто знизити, тому що це веде до погіршення життєвого рівня громадян» – нормативне.

Приведений приклад свідчить, наскільки тісно зв'язані між собою економічна теорія (особливо нормативна) і державна економічна політика. Економічна політика являє собою комплекс мір держави, що регулюють поведінку економічних агентів чи наслідків їхньої діяльності. Економічна політика націлена на економічне зростання, повну зайнятість, стабільні ціни, більш справедливий розподіл доходів. Для досягнення цих цілей держава використовує різні засоби – від адміністративних мір до інструментів грошово-кредитної і бюджетно-податкової політики.

Економічна теорія як наука виконує кілька функцій. Основні з них:

- **пізнавальна**, котра поглиблює пізнання людей у світі складних економічних зв'язків;
- **методологічна**, що дає теоретичну основу для прикладних досліджень;
- **практична**, що дозволяє приймати вірні рішення в області економічної політики;
- **прогностична**, що дає можливість робити короткострокові і довгострокові прогнози в економіці.

Систематизуючи, аналізуючи й узагальнюючи різні економічні явища і процеси, можна виділити певні закономірності і підпорядкованість процесів, що відбуваються, дії економічних законів.

Економічний закон – це стійкий, повторюваний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами (наприклад, закон попиту та пропозиції). Економічні закони носять об'єктивний характер, тобто вони діють поза залежністю від волі і бажання людей; задача людей – вивчати, пізнавати їх і використовувати їх дію для досягнення своїх цілей.

При вивченні економічної науки використовуються такі економічні категорії, що виражають окремі економічні процеси (наприклад, товар, гроші, капітал, ціна, заробітна плата й ін.)

2. Методи пізнання економічних явищ і процесів

Метод (грец. *methodos* — шлях до чогось, спосіб пізнання, дослідження, вчення, теорія) економічної теорії — засіб пізнання як певна сукупність або комплекс прийомів і операцій для мисленого відтворення економічної системи, притаманних їй законів і суперечностей.

Комплекс таких прийомів і операцій повинен узгоджуватися з об'єктивними законами розвитку самої дійсності, з найновішими досягненнями *діалектики*. Систему прийомів, способів наукового пізнання вивчає методологія (грец. *methodos* — шлях і *logos* — слово, вчення) — система різноманітних методів, засобів і прийомів наукового пізнання та наука (вчення) про цю систему.

Методом дослідження економічної науки є системний підхід.

Системний підхід в економічному дослідженні — методологічна орієнтація дослідження та вивчення різних типів господарства (національного, світового та ін.) у вигляді систем, підсистем, тобто комплексу складових частин, елементів у взаємодії, яка формує їх цілісність щодо навколишнього середовища.

Системний підхід в економічному дослідженні передбачає з'ясування основних типів зв'язку між підсистемами, їх складовими, елементами та компонентами. Це значною мірою збігається із з'ясуванням основних типів економічних законів та особливостей їх взаємодії. Основними типами зв'язків є техніко-природничі зв'язки і відносини, властиві речовим факторам виробництва техніко-технологічні зв'язки, техніко-біологічні, працеформуючі, техніко-організаційні зв'язки, властиві техніко-економічним відносинам техніко-економічні зв'язки, зв'язки і відносини у сфері економічної власності, зв'язки, пов'язані з функціонуванням та розвитком господарського механізму.

1. Техніко-природничі зв'язки і відносини. Відображають ставлення людини до природи у процесі праці, перетворення речовини природи відповідно до потреб та інтересів людини. Для цього типу зв'язків характерна взаємодія законів природи і законів людської діяльності у сфері безпосереднього виробництва.

2. Властиві речовим факторам виробництва техніко-технологічні зв'язки. Виникають між різними видами техніки і технології як у межах одного технологічного способу виробництва, так і між технікою і технологією трьох технологічних способів виробництва (що базуються на ручній, машинній і автоматизованій праці).

3. Техніко-біологічні зв'язки. Відображають взаємодію людини і техніки. Концентрованим виразом цих зв'язків є закон переміщення функцій від особистісного до речових факторів виробництва, а також закон приведення в дію всезростаючої маси виробництва з дедалі меншою витратою людської сили.

4. Працеформуючі зв'язки. Пов'язані зі спільною діяльністю людей у процесі праці (безвідносно до відносин власності). У цій сфері діє закон

переміни праці, закон усупільнення праці та ін.

5. **Техніко-організаційні зв'язки.** За їх допомогою підсистема продуктивних сил формується в цілісність, у якій взаємодіють засоби і предмети праці, людина, використовувані людьми сили природи, наука, інформація. Цей тип зв'язків виникає і розвивається на основі такого елементу продуктивних сил, як форми й методи організації виробництва.

6. Властиві техніко-економічним відносинам **техніко-економічні зв'язки.** Властиві відносинам спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації. На їх основі діють техніко-економічні закони: закон концентрації виробництва, закон усупільнення виробництва та ін.

Усі перелічені вище типи зв'язків існують і розвиваються в межах технологічного способу виробництва (єдності продуктивних сил і техніко-економічних відносин). У межах цього способу виробництва загалом, в окремих його складових тощо виникає і розвивається певна цілісність різноманітних суперечностей.

7. **Зв'язки і відносини у сфері економічної власності.** Це зв'язки економічного привласнення, оскільки власність, що розглядається в процесі руху, динаміки, є привласненням другого типу. Перший тип привласнення відбувається у процесі праці, коли здійснювалося привласнення предметів природи, їх перетворення відповідно до потреб людини. Привласнення другого типу — це комплекс зв'язків і відносин між людьми з приводу привласнення робочої сили, засобів виробництва, необхідного і додаткового продукту, інтелектуальної власності, послуг в усіх сферах суспільного відтворення.

8. Пов'язані з функціонуванням та розвитком господарського механізму зв'язки. Їх можна назвати **системоутворюючими і регулюючими.** Це основний тип зв'язків у межах господарського механізму національного господарства. З-поміж них виокремлюють ринкові зв'язки, на основі яких діють закони конкуренції, закон пропорційного розвитку, закон грошового обігу та ін.

Ще одним видом зв'язків, пов'язаних із функціонуванням сучасного господарського механізму, є **державне регулювання** (адміністративне, правове та економічне) у формах національного планування, програмування та прогнозування народного господарства. У межах світового господарства останніми десятиліттями формується такий елемент господарського механізму, як **наднаціональне регулювання** з боку наднаціональних органів та міжнародних фінансово-кредитних організацій.

Серед загальнонаукових методів відомі і широко використовувані такі методи як: **аналіз, синтез, індукція, дедукція, наукова абстракція, економіко-математичне моделювання, статистичний аналіз.**

Аналіз — поділ досліджуваного об'єкта на окремі елементи і вивчення кожного з них.

Синтез — з'єднання окремих елементів у єдине ціле. Аналіз і синтез є двома взаємозалежними сторонами в процесі пізнання.

Індукція – виведення загального з приватних фактів.

Дедукція – рух від загального до часткового.

Наукова абстракція – виділення найбільш істотних властивостей досліджуваного предмета й абстрагування від другорядного. Часто створюється абстрактний образ – модель. Побудова економічних моделей – спрощених представлень про взаємозв'язки між економічними показниками – використовується часто тому, що в економіці проведення експериментів (основного методу пізнання в природних науках) ускладнено.

Особливе місце в моделюванні належить комп'ютерному **моделюванню**. Використовувані при вивченні економічної науки комп'ютерні програми можуть бути засновані або на теоретичних моделях, або на реальних **статистичних даних**, або поєднувати і те, й інше. Комп'ютерні моделі допомагають не тільки краще пізнати економічну науку, але і змодельовати різні варіанти економічної політики.

Під економіко-математичною моделлю розуміють концентрований вираз найсуттєвіших взаємозв'язків і закономірностей процесу функціонування економічної системи в математичній формі [3].

Статистичний аналіз - це процес вивчення та зіставлення отриманих цифрових даних між собою та з іншими даними, їх узагальнення. Роль статистичного аналізу дуже важлива, тому що більшість економічних явищ має кількісні характеристики.

Тема 2. Суспільне виробництво, його фактори та результати

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура.

2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

1. Суспільне виробництво: основні фактори та його структура.

Суспільне виробництво – це сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

Суспільне виробництво поділяється на дві великі сфери: матеріальне і нематеріальне виробництво.

Матеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага й надають матеріальні послуги.

Матеріальне виробництво включає в себе такі галузі: промисловість, сільське господарство, вантажний транспорт, зв'язок по обслуговуванню виробництва, торгівлю (продовження сфери виробництва доведення товару до покупця), матеріально - технічне забезпечення, заготівля та особисте підсобне господарство.

Нематеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й

соціальні потреби людей.

До нематеріального виробництва відноситься апарат державного управління, громадськими організаціями, армію, міліцію і т.д.

Проте в процесі суспільного прогресу швидко зростає потреба в духовних благах, які створюються в нематеріальному виробництві й обумовлює створення соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура входить до складу нематеріального виробництва, в якому створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку людини, примноженні його розумових і фізичних здібностей, професійних навичок, підвищення освітнього та культурного рівня відносяться: медичне обслуговування (охорона здоров'я), спорт, фізична виховання, освіта (просвіта), соціальне страхування, культура, мистецтво, комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт, державне управління.

Взаємозв'язок матеріального і нематеріального виробництва полягає у тому, що:

- матеріальне виробництво створює матеріально-технічну базу для функціонування і відтворення як самого себе, так і сфери нематеріального виробництва;

- нематеріальне виробництво задовольняє потреби людей в освіті, лікуванні, спорті, туризмі, культурному, естетичному, моральному піднесенні, забезпечуючи тим самим умови для нормального відтворення усіх працівників, у тому числі і сфери матеріального виробництва.

Для здійснення процесу виробництва необхідні певні умови - фактори виробництва.

Фактори виробництва - це всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ.

В економічній науці поряд з поняттям "фактори виробництва" використовується і така категорія як "**ресурси виробництва**". Вони становлять сукупність природних, капітальних і людських сил, які потенційно можуть бути використані в процесі виробництва. Фактори виробництва, на відміну від ресурсів, це вже реально використані в процесі виробництва ресурси. Інакше кажучи, фактори виробництва - це "працюючі ресурси".

Для виробництва того чи іншого блага є свій набір факторів. Тому виникає потреба у їх класифікації, в об'єднанні у певні групи. В економічній науці є різні підходи до класифікації факторів виробництва.

Чотири факторна класифікація елементів виробництва (праця, капітал, земля, підприємницькі здібності) довгий час в економічній науці вважалась класичною і наче б завершеною.

Однак на кожному етапі розвитку суспільного виробництва під впливом науково-технічного прогресу постійно з'являються нові складові процесу виробництва, які з часом досягають такого рівня розвитку і значення, що перетворюються на самостійні фактори виробництва. Тому економічна наука постійно розширює і доповнює класифікацію факторів виробництва.

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить: працю, капітал, землю, підприємницькі здібності, науку, інформацію, екологію (рис. 2.2).

Рисунок 2.1 — Фактори виробництва

Для ведення господарської діяльності використовують засоби, які прийнято називати ресурсами. Одні з цих ресурсів дає природа (відновлювані й невідновлювані), і вже тому вони абсолютно обмежені (земля, корисні копалини). Інші ресурси обмежені, оскільки обмежений наш власний розвиток (праця, знання, інформація, вміння, кваліфікація, види використовуваної енергії тощо). Усі ресурси, що використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ називаються факторами виробництва, які поділяють на матеріальні (земля і капітал) і людські (праця і підприємницький талант).

Земля як фактор виробництва включає в себе землю, лісові й водні ресурси, родовища корисних копалин та інші природні багатства, що використовуються у виробничому процесі.

При цьому сама земля в цій сукупності факторів розглядається як основоположний фактор виробництва, що має ряд специфічних ознак:

- по-перше, земля є кількісно обмеженим фактором виробництва. Площа землі чітко обмежена поверхнею суші нашої планети і становить лише 29 % від її загальної площі. В Україні площа землі становить 61 млн га, в тому числі площа сільськогосподарських угідь - 42 млн га;

- по-друге, земля є невідтворюваним фактором виробництва. Це дар природи й у разі втрати тієї чи іншої частини природного багатства його практично неможливо штучно відтворити;

- по-третє, земля, на відміну від інших факторів виробництва, є фізично непереміщуваним фактором виробництва, що суттєво обмежує можливості вибору профілю сільськогосподарського виробництва для суб'єктів господарювання;

- по-четверте, земля як фактор виробництва при належному її використанні на основі досягнення науково-технічного прогресу та агротехніки має здатність не зношуватись фізично та не старіти морально;

- по-п'яте, земля широко використовується і в несільськогосподарському виробництві як територія для будівництва виробничих будівель, розміщення транспортних та інших комунікацій, добування корисних копалин та ін.

Все зазначене вище дозволяє зробити висновок про те, що землю як специфічний та невідтворюваний фактор виробництва необхідно берегти та раціонально використовувати.

Капітал – це економічний ресурс, що визначається як сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, які використовуються для виробництва товарів та послуг. Капітал, по-перше, завжди є результатом попередньої праці людей і вже тому обмежений ресурс; по-друге, він призначений не для безпосереднього споживання, як споживчі блага, а для подальшої участі в процесі виробництва. Економісти часто називають капітал фізичним, бо він існує у вигляді речей. Гроші не належать до фізичного капіталу. Оскільки гроші нічого не виробляють, а тільки відображають капітал і можуть за певних умов на нього перетворюватися (коли за них купують засоби виробництва), то їх не вважають економічним ресурсом. Гроші – це фінансовий капітал.

Праця – це сукупність фізичних і розумових здібностей людини, які застосовують у виробництві життєвих благ. Вона є джерелом усіх дій, спрямованих на перетворення речовини природи для задоволення потреб людини. Людський капітал – це сформований в результаті інвестицій і накопичений людиною запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Розвиток національної економіки та її результативність зумовлені кількістю і якістю праці. Кількість праці залежить від кількості населення, його вікового і статевого складу, ступеня фізичного здоров'я та господарської активності. Якість праці визначають освітній і професійний рівень працівників, суспільний і технічний поділ праці, ступінь особистої свободи, психофізіологічні умови.

Підприємницький талант – це фактор виробництва, що відображає діяльність людини стосовно поєднання та ефективного використання всіх інших факторів виробництва з метою створення благ та послуг. Підприємець виконує низку функцій:

- організовує сполучення ресурсів землі, праці, капіталу в єдиний процес виробництва товарів і послуг;
- ухвалює рішення у процесі ведення бізнесу;
- підприємець – це новатор, який намагається запровадити у виробництво нові продукти чи нові виробничі технології;
- підприємець – це людина, яка ризикує. У ринковій економіці прибуток не гарантований. Результатом господарської діяльності підприємця може бути і збиток.

Наука - це специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення.

Втілюючись у виробничій діяльності людей у вигляді створення нових засобів праці, впровадження прогресивних технологій, використання нових видів енергії, матеріалів, передових методів організації виробництва та праці

тощо, наука перетворилась на головну продуктивну силу суспільства.

Вона виступає як фактор, що інтегрує та постійно революціонізує всі інші фактори виробництва (працю, капітал, підприємницькі здібності, інформацію, природокористування), збагачує їх якісно новим змістом.

Інформація в сучасних умовах є найважливішим фактором суспільного виробництва, який можна визначити як систему збирання, обробки та систематизації різноманітних знань людини з метою використання їх у різних сферах життєдіяльності й насамперед в економічній сфері.

Виступаючи опосередкованою ланкою між наукою та виробництвом, інформація справляє суттєвий вплив на розвиток економічних процесів. Завдяки розвитку інформації відбувається переоцінка ролі та місця матеріально-речових факторів суспільного виробництва. Відбувається поступове скорочення матеріальних та зростання інформаційних джерел економічної життєдіяльності людини. Тому значно зростає інформаційно-місткість виробництва, праці та продукту.

У наш час стало зрозумілим, що науково-технічна революція переростає в інформаційну революцію, яка стає вирішальним фактором економічного та соціального розвитку сучасного суспільства. І в цих умовах те суспільство, яке не стало на шлях інформатизації та радикальної трансформації на її основі господарської та інших сфер життєдіяльності, приречене на відставання та поступову деградацію.

2. Результати суспільного виробництва. Сукупний суспільний продукт та його форми.

Однією з найважливіших якісних характеристик суспільного виробництва є його результативність.

Результат суспільного виробництва - це суспільний продукт, тобто сума матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу. Як правило за рік. Їх обсяг і якість найважливіша характеристика економічного прогресу суспільства та рівня життя населення.

Сукупний суспільний продукт можна представити у натурально-речовій і у вартісній формі, тобто як вартість (суму всіх вартостей створених у суспільному виробництві).

Як вартість суспільний продукт поділяється на 3 частини: фонд відшкодування, фонд споживання і фонд нагромадження.

Фонд відшкодування - це перенесена вартість з засобів виробництва на готовий продукт. Фонд відшкодування використовується для заміни витрачених (зношених) засобів виробництва.

Фонд споживання - це частина новоствореної вартості суспільного продукту, яка використовується для особистого споживання робочої сили.

Фонд нагромадження - це частина суспільного продукту, яка йде на розширення та вдосконалення виробництва (реконструкція та модернізація) виробництва, розвиток соціальної інфраструктури (будівництво житла, культурних і соціальних об'єктів).

За своєю економічною роллю ССП поділяється на два види: предмети

споживання; засоби виробництва. Перші слугують задоволенню особистих і невиробничих потреб (продукти харчування, одяг, взуття, житло і т.п.). Другі призначені для задоволення виробничих потреб (залізна руда, металорізальні верстати, автоматичні лінії, виробничі будівлі і споруди та ін.).

У складі суспільного продукту розрізняють дві частини: матеріальні витрати; чистий продукт. Чистий продукт розрізняють як необхідний і додатковий. Цей розподіл обумовлений, у свою чергу, розподілом на необхідну і додаткову працю.

У процесі розподілу необхідний продукт набирає форми заробітної плати, трудових доходів селян (фермерів), а додатковий продукт виступає у формах прибутку, земельної ренти, позичкового відсотка. Похідними формами виступають дивіденди, пенсії, стипендії.

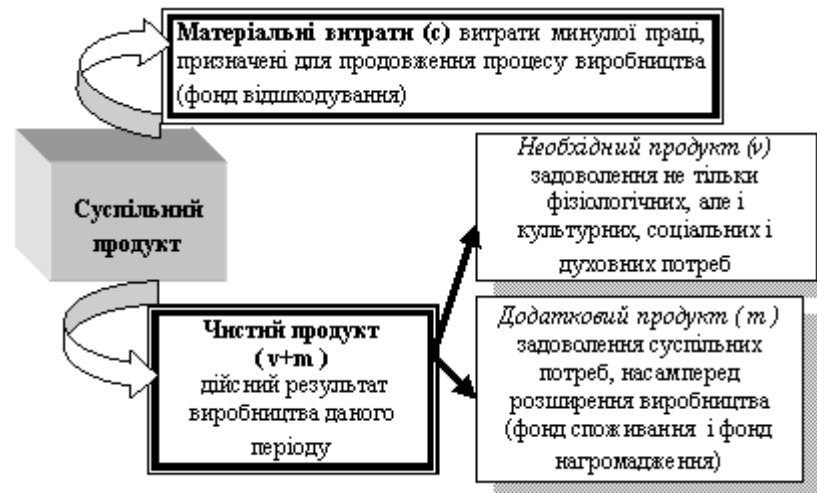

Рисунок 2.2 Структура суспільного продукту

Відтворення суспільного продукту – це виробництво, яке розглядається не як окрема фаза, а як неперервний процес. Розрізняють два типи відтворення суспільного продукту: просте і розширене. У процесі простого відтворення процес виробництва відновлюється рік у рік у незмінних масштабах, а у разі розширеного відтворення виробництво постійно кількісно зростає.

Залежно від елементів, включених до складу сукупного суспільного продукту, розрізняють валовий суспільний продукт, кінцевий суспільний продукт, валовий внутрішній продукт і валовий національний продукт.

Протягом тривалого часу в Україні узагальнюючим показником результативності суспільного виробництва був валовий суспільний продукт. Статистичні органи розраховують його як суму виробленої за рік валової продукції у всіх галузях матеріального виробництва.

Проте, при визначенні величини валового суспільного продукту до його складу завжди включається повторний рахунок виробничих затрат окремих галузей. Річ у тім, що до його вартості включається не лише вартість готового, а й вартість проміжного продукту (сировина, паливо, матеріали), який для відповідних галузей (добувної промисловості) виступає як готовий продукт. Повтор цей може бути багаторазовим, що суттєво збільшує вартість ВСП.

В підсумку, валова продукція всіх галузей вітчизняної економіки включає повторний рахунок різних елементів проміжного продукту, причому частка його в сукупному продукті досить значна (до 50 %). Ось чому все більшого значення набуває такий показник, як **кінцевий суспільний продукт**, що є різницею між сукупним продуктом і всім оборотом предметів праці, тобто без обліку повторних витрат на них.

Тому ВСП не дає точного уявлення про ту реальну суму благ, яка створюється протягом року в країні. В зв'язку з цим виникає потреба розраховувати кінцевий суспільний продукт (КСП). Він являє собою всю масу виробленої за певний період часу готової продукції. Тобто, це продукція, яка надходить в особисте або виробниче споживання, на відновлення спожитих засобів праці та нагромадження в готовому вигляді. Отже, кінцевий суспільний продукт КСП є лише частиною ВСП, яка виключає повторний рахунок.

Валовий і кінцевий продукт — це показники результативності матеріального виробництва. Але, в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства. Тому для обчислення результативності суспільного виробництва (і матеріального і нематеріального) застосовують показники валового внутрішнього та валового національного продукту.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — макроекономічний показник, який виражає ринкову сукупну вартість кінцевих товарів та послуг, які були вироблені в країні за визначений період часу всіма виробниками.

Валовий національний продукт (ВНП) — макроекономічний показник, який виражає сукупну вартість кінцевих товарів та послуг, створених факторами виробництва, які є у власності громадян даної країни не лише в межах цієї країни, а й за кордоном.

Розрізняють номінальний та реальний ВВП та ВНП. Номінальний ВВП (ВНП) розраховують в ринкових цінах даного періоду. Реальний ВВП (ВНП) розраховують в постійних цінах.

Важливим результативним показником є чистий продукт, який ще називають національним доходом.

Національний дохід (НД) — це чистий дохід, виміряний в цінах факторів виробництва, або іншими словами, це показник сукупних доходів всього населення даної країни за визначений період часу (як правило за рік). Основними компонентами НД є:

- 1) доходи найманих працівників та некорпоративних власників;
- 2) рентні доходи;
- 3) доходи корпорацій;
- 4) процентний дохід.

Розрізняють вироблений та використаний НД. **Вироблений НД** — це весь об'єм заново створеної вартості товарів та послуг. **Використаний НД** — це вироблений НД за мінусом втрат від стихійних лих та втрат при зберіганні, зовнішньоторговельне сальдо.

Оскільки саме цей показник визначає добробут життя в країні, він поділений на дві важливі категорії: необхідний продукт (НП) та додатковий продукт (ДП).

Необхідний продукт — це та частина НД, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили, тобто для підтримання її працездатності, включаючи й підготовку нового покоління працівників. За рахунок НП повинні покриватись витрати на харчування, одяг, утримання житла, здобуття освіти, задоволення культурних та соціальних потреб, на екологічні заходи. НП характеризується такими показниками, як мінімальна величина — вона визначається життєвим мінімумом, потрібним виробникові для відтворення своєї робочої сили й нормального функціонування та максимальна величина — це епізодична ситуація, коли НП перевищує НД.

Додатковий продукт — це та частина НД, яка виступає як надлишок над НП. Він може бути досягнутий лише на певному етапі розвитку суспільства, тобто лише тоді, коли робітник виробляє більше, ніж необхідно йому для життя.

Особистий дохід (ОД) — сума доходів, які реально отримало населення після відрахування із НД вкладів населення в соціальну систему страхування, податків на прибуток корпорацій і нерозподіленого прибутку, але з додаванням трансфертних платежів (виплат з державного бюджету, субсидії або субвенції підприємцям, виплаті процентів по державному боргу перед населенням по виплаті соціальних виплат).

Динамічність суспільного виробництва найповніше проявляється в зростанні та оновленні національного багатства, що відбувається постійно за рахунок створюваного сукупного продукту.

Національне багатство (НБ) — сукупність матеріальних та нематеріальних благ, якими розпоряджається суспільство на визначену дату і які створені працею людини за весь попередній період. До основних елементів матеріальних результатів відносять:

- 1) основні фонди (виробничі та невиробничі);
- 2) матеріальні оборотні фонди (запаси сировини, основні допоміжні матеріали, паливо, незавершене виробництво, запаси готової продукції);
- 3) товарні запаси народного господарства;
- 4) державні резерви, в тому числі страхові, запаси військового призначення, золотий запас;
- 5) предмети довготривалого використання в домашньому господарстві населення (індивідуальні транспортні засоби, меблі, предмети культурно-побутового та господарського користування);
- 6) природні ресурси, які використовують в економічному обороті (розорені землі, ліси).

До нематеріальних результатів відносять: науковий потенціал; освітній потенціал; кваліфікаційний потенціал; культурний потенціал.

Названі матеріальні компоненти національного багатства разом з духовними цінностями визначають сукупні можливості суспільства в розвитку

виробництва і задоволенні особистих потреб населення. Тому їх раціональне, ефективне використання – це важливий фактор економічного розвитку.

Тема 3. Власність та її форми

ПЛАН

1. Економічний зміст власності. Типи, види й форми власності
2. Еволюція відносин власності. Функції власності.
3. Становлення відносин власності в Україні

1. Економічний зміст власності. Типи, види й форми власності

Власність - складна і багатогранна категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин-економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо.

Вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, визначає соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці (рис. 3.1).

Рисунок 3.1. Місце власності в економічній системі

Спочатку власність розглядалась як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі у людини і можливість її використання. Однак із розвитком суспільства та накопиченням наукових знань уявлення про власність змінювалось, ставало більш змістовнішим.

Відносини власності – це відносини привласнення матеріальних благ, які складаються у людському суспільстві. Привласнення матеріальних благ людьми завжди відбувається у певній соціальній формі, яка залежить від пануючої системи виробничих відносин.

Розрізняють об'єкти і суб'єкти власності.

Об'єкти власності - це все те, що можна привласнити чи відчужити:

- засоби виробництва в усіх галузях народного господарства;
- нерухомість (будинки і споруди, відокремлені водні об'єкти, багаторічні насадження тощо);
- природні ресурси (земля, її надра, ліси, води тощо);
- предмети особистого споживання та домашнього вжитку;
- гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них;
- інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо);
- культурні та історичні цінності;
- робоча сила.

Суб'єкт власності – це той, хто привласнює об'єкти власності :

- окрема особа (індивідуум) - людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;
- юридичні особи - організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм;
- держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування);
- декілька держав або всі держави планети.

Речі самі по собі не власність, так само як золото чи срібло за своєю природою не є грошима. Вони перетворилися в гроші лише за певних економічних відносин.

Це стосується і власності. Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Певна річ стає власністю, тобто економічною категорією, лише тоді, коли з приводу її привласнення люди вступають між собою в певні економічні відносини. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей.

В системі виробничих відносин суспільства основоположними виступають відносини власності. Виробнича діяльність людей починається з відносин власності. Щоб розпочати виробництво матеріальних благ, необхідно спочатку оволодіти (привласнити) об'єктивними умовами виробництва: землею, засобами і предметами праці. Хто привласнив засоби виробництва, той стає господарем продуктів виробництва, розподіляє їх і використовує в своїх інтересах. Мова йде в першу чергу про те, кому належать засоби виробництва та вироблений продукт, матеріальні та духовні блага.

Розрізняють економічну та юридичну трактовки власності.

З економічної точки зору власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння, (а значить, і економічної реалізації) засобів виробництва, а з іншого — спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

З юридичної точки зору власність характеризує відносини щодо присвоєння, володіння та використання людиною різних цінностей

(матеріальних, духовних).

Привласнення - процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів.

Володіння означає можливість суб'єкта поступати з об'єктом власності на свій розсуд, розпоряджатися речами як завгодно у своїх інтересах, аби це тільки не суперечило нормам і правилам життя у суспільстві.

Користування передбачає можливість індивідів задовольняти свої потреби за допомогою об'єктів власності, використовуючи їх для певних цілей за призначенням.

Розпорядження означає відчуження власності (продаж, дарування, передача у спадщину).

Відносини привласнення охоплюють всі сфери відтворювального процесу - від виробництва до споживання.

Вихідним моментом привласнення є сфера виробництва. Саме тут створюється об'єкт власності і його вартість. Кому належать засоби виробництва, той і привласнює результат виробництва. Після цього процес привласнення продовжується через сфери розподілу і обміну, які виступають як вторинна і третинна форми привласнення.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси є привласнення засобів виробництва і його результатів.

Власність - це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів.

Варто зауважити, що категорія «привласнення» породжує свій антипод - категорію «відчуження».

Відчуження - це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності.

Привласнення і відчуження - парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об'єкта власності одним суб'єктом одночасно означає відчуження його від іншого суб'єкта. Якщо один суб'єкт заявив, що «це моє» це все одно, що він сказав іншим суб'єктам: «це не ваше». Тому поряд з власником завжди присутній невластник.

Отже, процес привласнення і відчуження - це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Суперечність в системі «привласнення - відчуження» є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності. Саме в цьому полягає могутній позитивний заряд цього діалектичного зв'язку.

Таким чином, сприймаючи видимість відношення людини до речі, власність завжди виражає зв'язок: відношення «власника» до «невласника».

Відносини власності утворюють певну систему, що містить у собі три види відносин:

- відносини з приводу привласнення об'єктів власності;

- відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності (тобто одержання від них доходу);

- відносини з приводу господарського використання об'єктів власності.

Власник може сам використовувати свій об'єкт власності в господарських цілях. У такому випадку він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): як власник і як суб'єкт господарювання. Сьогодні, коли виробництво надзвичайно ускладнилось і набуло значного суспільного характеру, головною особою господарського життя стає не власник, а суб'єкт, який використовує для виробництва чужу власність на правах оренди, лізингу, концесії, кредиту. Таким чином, з'являється два суб'єкти: суб'єкт-власник і суб'єкт господарювання, які розподіляють повноваження та функції.

Власність має і правовий аспект, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через право власності.

Право власності - це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру правовідносин, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

Основними типами власності, якщо розглядати їх з погляду еволюційного розвитку людства, є колективна, приватна, державна та наддержавна. В межах кожного з цих типів функціонують **різні форми власності**.

Недержавні типи власності.

Колективна (групова) власність — привласнення певним колективом (групою) засобів виробництва, результатів виробництва, яке поєднується з колективним управлінням власністю. Має різновиди : кооперативна; корпоративна (акціонерна); громадських організацій. Кожен член колективу є співвласником засобів виробництва і виготовленого продукту і має право на управління власністю.

Приватна власність — привласнення окремим індивідуумом засобів і результатів виробництва та одноосібне управління ним власністю. Має різновиди : індивідуальна (особиста); приватна власність у формі капіталу; інтелектуальна.

Державні типи власності.

Державна власність - привласнення державою, вищими чиновниками державного апарату, вищими менеджерами державних підприємств засобів і результатів виробництва та управління ними об'єктами державної власності. Має різновиди: усього народу (загальнодержавна); комунальна ; муніципальна.

Конституцією України визначено **приватну, державну та комунальну форми власності**. В окремих випадках виділяється колективна (кооперативна, акціонерна) форма власності. У **ст.41 Конституції України** записано: «Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами державної та комунальної власності відповідно до Закону». Ніхто

не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Наддержавна (інтегрована) власність — привласнення багатьма державами, міжнародними монополіями засобів та результатів виробництва, що поєднується з колективним управлінням цими суб'єктами спільними об'єктами власності.

Формами цієї власності є галузеві та міжгалузеві наддержавні об'єднання типу Європейського об'єднання вугілля і сталі, регіональні інтеграційні об'єднання типу Європейського Союзу (куди входять 15 країн Західної Європи) та глобальні об'єднання типу Всесвітнього об'єднання торгівлі. Наддержавна власність перебуває у початковій формі свого розвитку.

Проте вирізняти лише приватну і суспільну (державну) форму або типи власності науково некоректно. Щодо суб'єктів господарської діяльності у цьому разі ототожнюються окремий індивід і цілий трудовий колектив, який може складатися з десятків, сотень і навіть тисяч працівників зі своїми потребами, інтересами, цілями.

На базі чотирьох типів власності та похідних від них форм розвиваються змішані типи та форми власності, різноманітні типи та форми підприємств.

Власність через багатоманітність її суб'єктів (фізичні та юридичні особи) реалізується у різних формах

Індивідуальна власність означає, що фізична особа (суб'єкт) є власником певною об'єкта власності (засобів виробництва, нерухомих речей домашнього вжитку, одягу, робочої сили тощо). Якщо об'єкт власності використовується для задоволення особистих потреб, така власність є особистою. У разі використання об'єктів власності з метою отримання певного доходу або вигоди власність характеризується як Індивідуально-приватна. Якщо об'єкти власності використовуються їх власниками без залучення найманої робочої сили, це - приватно-трудова власність, а з її залученням - приватно-нетрудова власність. Об'єкти індивідуальної власності за бажанням їх власника можуть використовуватися як для особистого використання (привласнення), так і для передачі іншим суб'єктам (у тимчасову оренду або дня використання споживних вартостей певного блага).

Наприклад, нерухомість (житло, земля, споруди на ній) можна віддати не власнику в тимчасове володіння і розпорядження. Легковий автомобіль може бути використаний власником для своїх потреб, а також для надання послуг перевезення іншим суб'єктам.

Партнерська власність є об'єднанням чинників виробництва, фізичних та юридичних осіб з метою спільної господарської діяльності, в якій кожний учасник є власником певної частки капіталу.

Акціонерна (корпоративна) власність заснована на володінні акціонерним капіталом, розподіленім на певну кількість акцій. Її особливістю є поєднання рис індивідуальної і колективної форм власності.

Термін „кооперація" (від лаг. слова cooperation- співпраця) вживається у

двох значеннях. По-перше, як об'єднання трудових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів для спільної праці і досягнення певної мети. По-друге, як організаційно-правова форма діяльності.

Кооперація є самостійною продуктивною силою, що дає змогу отримати результат, який не може бути досягнутим за розрізнених дій окремих осіб. Це неприбуткова форма господарювання, особлива форма самодопомоги, самозабезпечення та економічного самозахисту населення.

Зміни, які відбуваються в продуктивних силах суспільства під впливом науково-технічного прогресу, зумовлюють зміни у виробничих відносинах, що сприяє еволюції (поступовому, ненасильницькому перетворенню) форм власності, типів привласнення, а отже, й економічних систем.

Найціннішою власністю є людський капітал - оскільки основна частина доходів у країнах соціально-ринкової економіки здобувається саме на цей капітал.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку з високою наукоємністю виробництва та пріоритетом якісних показників над кількісними роблять творчий талант і високий професіоналізм працівника головним ресурсом економічного зростання. Все це не може не впливати на відносини між працею і капіталом. На нинішньому етапі розвитку НТР власники капіталу змушені дедалі більше рахуватися з інтересами власників професійних знань та інтелектуальної власності, при цьому самі відносини власності стають дедалі складнішими.

Сучасна економічна теорія визнає такі три види інтелектуальної власності: ,

- приватна власність, яка закріплюється володінням патенту чи ліцензією;
- загальнодержавна (суспільна) власність, що являє собою суму знань та ідей, які перебувають у розпорядженні держави або всього суспільства і не можуть бути закріплені за будь-якою юридичною особою навіть на короткий строк;

- проміжна форма, що являє собою науково-технічну інформацію, яку неможливо закріпити патентами чи ліцензіями на скільки-небудь тривалий строк у зв'язку з можливостями імітації створеної на її основі продукції у видозміненому вигляді.

Форми інтелектуальної власності розвиваються на основі регулювання відносин між творчою особою, генератором наукових ідей та винаходів, державою і власником капіталу, без яких неможлива комерційна реалізація цих ідей та винаходів.

2. Еволюція відносин власності. Функції власності.

Форми власності не є незмінними. Вони виникають, розвиваються, модифікуються і зникають із зміною умов і середовища, в яких вони існують. В основі еволюції форм власності лежить механізм постійного оновлення економічного устрою суспільства.

Історично першою формою власності була колективна, общинна власність на землю. Вона виражала спільне привласнення результатів праці всіма членами общини як єдино можливий засіб її виживання.

Вся багатогранність первісних відносин земельної власності зводиться до трьох основних форм:

Азіатська (східна). В цих умовах вся земля розподілялась між общинами, а індивіди та їх сім'ї користувались земельними ділянками як особи, що належали до даного первісного колективу. Общини, в свою чергу, знаходились під владою деспотичної держави і не були самостійними власниками. Вони віддавали державі частину продукту в формі данини;

Антична (греко-римська). Тут одна частина землі знаходилась в розпорядженні общини (держави), а інша - у вигляді дрібних ділянок, парцел - оброблялась окремими сім'ями і була їх приватною власністю;

Німецька. При ній спостерігався більш високий ступінь відособленості землі від общини. Спільна власність на пасовища, ліси служила тільки простим доповненням приватної власності.

Антична і німецька власність були близькі одна до одної тим, що приватна земельна власність в обох випадках базувалась на праці самого власника.

У процесі розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці проходив розпад общини і виділення приватних власників. Розвивався обмін, росла майнова нерівність населення. З'явилася приватна власність, яка була заснована на експлуатації праці рабів і кріпаків. Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя приводять до формування нового типу власності — приватної.

Усуспільнена (колективна) власність трансформується в свій різновид — державну власність. Ці **два типи власності (суспільна і приватна)** на різних етапах історичного розвитку суспільства виступали і найрізноманітніших формах, відображаючи соціально-економічну природу пануючого суспільного ладу.

На перших етапах свого розвитку людство використовує колективну форми власності. Поява можливості індивідуального виживання (на основі подальшого розвитку продуктивних сил) породжує приватну власність.

Приватна власність на засоби виробництва була історично першим типом власності, який породив право індивідуального розпорядження товаровиробників продуктами своєї праці і їх економічне відокремлення (на цій основі) один від одного й від суспільного виробництва. Це в поєднанні з суспільним поділом праці, стало вирішальною умовою формування ринкової економіки. Державна власність у цю епоху ототожнювалась з власністю можновладців (фараонів, царів, королів тощо). Її суспільні функції були вкрай обмежені й зводилися в основному до утримання армії й апарату адміністративного управління.

Проте зростання масштабів виробництва та його ускладнення, абсолютне збільшення населення на планеті та зростання його потреб породили ряд нових

проблем економічного, соціального, екологічного суспільного характеру. Виявилося, що класична (особиста) приватна власність і основана на ній ринкова економіка не спроможна розв'язати ці проблеми.

У зв'язку з цим починають виникати й набувати все більшого значення нові форми приватної власності, які передбачають перехід від індивідуальної до усупільненої приватної власності: акціонерна, колективна, групова пайова тощо. А державна власність своїми джерелами й функціями набуває теж все більш суспільного характеру. Тобто починає діяти не лише в інтересах певних верств суспільства, а в інтересах більшості його членів.

Суть власності знаходить свій вираз в її **функціях**. Важливою функцією власності є **функція управління суспільним виробництвом**. Особливістю управління в Україні є те, що воно здійснюється на основі демократизації народного господарства.

Найважливіший шлях розвитку управління — це перехід до самоуправління народу, для народу. Для цього необхідно створити такі умови: трудящі повинні бути основними власниками засобів виробництва; вони повинні самі розпоряджатися суспільним надбанням; їх добробут повинен залежати від трудового вкладу в спільне виробництво.

Поява нових видів власності посилює таку функцію власності, як **необхідність конкурентної боротьби між різними формами суспільного виробництва**. Конкуренція ведеться за якість товарів і послуг, рівень витрат і цін, за гроші споживача, за ринки збуту тощо. Вона виступає тим механізмом, який є найважливішим елементом здорової економіки, дійовим важелем її спонтанного розвитку.

Система відносин власності породжує таку її функцію, як **потреба обміну діяльності людей в різних формах**: обмін досвідом, професійною майстерністю, науково-технічними досягненнями, ідеями, товарами, послугами. Ці форми обміну діяльності людей сприяють боротьбі працівників за зростання продуктивності суспільної праці.

Соціальна справедливість в суспільстві — найважливіша функція власності. Соціальна справедливість в суспільстві не має нічого спільного із зрівнялівкою. Суть її полягає в тому, що власник капіталу, землі, інтелекту, цінних паперів за їх використання повинен мати матеріальну винагороду, дохід. Поява нових видів, підвидів, різновидів власності вказує на появу нових суб'єктів господарювання, а значить — нових власників. Чим більше в суспільстві власників як господарюючих суб'єктів, тим більше умов для неможливості присвоєння результатів чужої праці. В цьому суть соціальної справедливості.

3. Становлення відносин власності в Україні

Для України, яка розбудовується на засадах ринкової економіки, проблемою стало реформування відносин на засоби виробництва.

Концепція побудови соціалізму передбачала:

- соціалізм повинен довести свої переваги перед капіталізмом, на зміну якому він приходить, більш високим рівнем продуктивності праці;
- високий рівень продуктивності праці може забезпечити лише велике виробництво, яке має ряд суттєвих економічних переваг перед дрібним виробництвом;
- найбільш сприятливим середовищем для зростання продуктивності праці може бути лише суспільна власність на засоби виробництва, яка відкриває простір для розвитку продуктивних сил, бо дає можливість свідомо підтримувати відповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами.

Проте в ході формування основ соціалістичного суспільства були допущені суттєві помилки, найважливішою з яких була підміна суспільної власності державною, в результаті чого фактичне право розпорядження народною власністю перейшло до рук бюрократичного апарату, а безпосередній виробник поступово втратив з нею зв'язок. Так власність стала «нічийною», а працівник — відокремленим від засобів виробництва, хоча формально він залишився їх співвласником.

Все це підірвало довіру народу до соціалістичних ідей і стало відправним моментом руйнування першої в світі соціалістичної держави. На її теренах утворилися нові самостійні держави, в т.ч. й Україна, які спішно почали реставрувати капіталізм, тобто суспільний лад, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва.

У зв'язку з тим, що соціалізм і капіталізм — це два різнотипні способи виробництва: перший ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, другий — на приватній, перехід від соціалізму до капіталізму не може бути одномоментним актом. Ця трансформація передбачає процес перетворення суспільних форм володіння, розпорядження й користування власністю в форми приватні.

Концепція переходу України до ринкової економіки на перехідний період в числі головних реформ передбачає приватизацію і роздержавлення. Приватизація це процес передачі об'єктів власності від юридичної особи (держави) фізичній особі або групі осіб. Перетворення будь-якої форми власності в приватну. Приватизація і роздержавлення ці поняття не тотожні. Роздержавлення — це процес перетворення державної власності в будь-яку іншу форму власності.

Приватизація, як і роздержавлення — це об'єктивні економічні процеси, необхідність проведення яких обумовлена падінням мотивації до праці, стагнацією виробництва.

Державної програмою приватизації в 90-ті роки Україні було передбачено безкоштовна передача державного майна громадянам країни.

Основними формами приватизації є:

- купівля - продаж майна за конкурсом або на аукціоні;
- купівля-продаж акцій, паїв, підприємств за конкурсом на аукціоні, на фондовій біржі, за передоплатою та іншими способами, що передбачають

конкуренцію покупців;

- викуп майна, зданого в оренду трудовим колективом ;

- безоплатна передача окремих підприємств або частини їх майна трудовим колективам;

- ліквідація збанкрутілих підприємств відповідно до законодавства України , продаж їх майна.

В АПК: передбачалось безкоштовна передача майна землі та іншого майна колгоспів та радгоспів їх членам.

В ході приватизації приблизно 80 % державного майно перетворилось в приватну власність. На жаль, приватизація не досягла своєю мети: створення справжнього власника – передача державного майна народу (робітникам) . Були масові порушення проведення приватизації (економічні злочинні): навмисне зниження реальної вартості об'єкта державної власності; доведення підприємств до банкрутства і тощо.

ТЕМА 4. ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО

ПЛАН

1. Виникнення товарного виробництва
2. Товар і його властивості
3. Закон вартості та його функції

1. Виникнення товарного виробництва

Загальновизнано, що передумови щодо виникнення і подальшого розвитку товарного господарства створюються в глибоку давнину, в часи повного панування натурального господарства і насамперед вони зв'язані з процесом суспільного поділу праці, який пройшов декілька етапів.

Перший етап мав місце тоді, коли від землеробства відокремлюється тваринництво (скотарство). Цей момент слід розглядати як визначну подію в історії розвитку людської цивілізації, що відбиває наслідки дії загального економічного закону—закону економії робочого часу. Людина усвідомлює, що не універсальна праця приносить кращі результати (є більш продуктивною навіть за умови використання примітивних знарядь праці), а спеціалізована, коли увага і зусилля працюючого зосереджуються на конкретному виді діяльності, на виготовленні окремого продукту. В процесі такої праці людина має змогу значно підвищувати свою майстерність, поступово удосконалювати знаряддя праці, набуває певних навичок, узагальнює їх і, як підсумок, досягає кращих результатів. Це, в свою чергу, веде до більш-менш регулярного виготовлення такої кількості продукції, яка перевищує власні потреби виробника і його родини. Так закладаються матеріальне підґрунтя для регулярного обміну результатами праці землероба (зерно, овочі) на результати праці скотаря (м'ясо, шкіри).

Пізніше (у рабовласницькому суспільстві) відбувається *другий* значний поділ праці — від землеробства і тваринництва відокремлюється ремісництво, яке (знову ж таки шляхом обміну продуктами—результатами праці землероба і скотаря) поглиблює розвиток товарного господарства, зміцнює його позиції. Правда, обмін здебільшого має прямий характер (продукту на продукт), тобто відбувається шляхом так званого бартеру.

І, нарешті, під час *третього* значного суспільного поділу праці виділяється прошарок людей (купці), які безпосередньо вже не займаються виробництвом, їх пряма функція—здійснення обміну результатами праці між різними підрозділами (сферами) суспільного виробництва. Тим самим вони звільняють і землероба, і скотаря, і ремісника від необхідності витрачати час на реалізацію своєї продукції, і останні мають змогу зосередити свою увагу виключно на виробництві, що, безперечно, веде до підвищення продуктивності їх праці. Обмін, який здійснюють купці, як правило, вже супроводжується появою особливого товару—грошей, які виконують роль загального еквівалента.

Оскільки суспільний поділ праці—явище об'єктивне, постійне, безперервне, оскільки воно обумовлене, як уже зазначалось, дією загального економічного закону економії робочого часу, то, як наслідок, в суспільному виробництві крім загального типу поділу праці, про який уже йшла мова вище, відбувається частковий (виділяються окремі галузі, підгалузі і т.д.), а в межах окремої виробничої одиниці (майстерні, фабрики, заводи) — одиничний поділ праці, коли виробництво застосовує предметну, подетальну, агрегатну, технологічну спеціалізацію.

Безперечно, що безпосередньою **матеріальною основою виникнення та розвитку товарного виробництва є загальний та частковий поділ праці**, що обумовлює єдино можливий шлях взаємозв'язку окремих сфер виробництва, перетворення їх у сукупний відтворювальний комплекс — обмін продуктів праці як товарів.

Проте, виявляється, що для виникнення та подальшого розвитку товарного виробництва такої умови як суспільний поділ праці, спеціалізація виробників на виготовленні окремих товарів недостатньо.

Необхідно, щоб **виробник був економічно незалежним, економічно уособленим (відокремленим)**, щоб він мав змогу самостійно вирішувати, яку саме продукцію йому виробляти, які засоби виробництва і ресурси використовувати, як виробляти, а також привласнювати результати виробництва. Водночас виробник повинен нести повну відповідальність за своїми зобов'язаннями, обумовленими процесом виробництва.

Така економічна уособленість (відокремленість) виробників можлива лише за наявності приватної власності, насамперед, приватної власності на засоби виробництва. Саме ця форма власності дозволяє людині самостійно, на власний ризик вирішувати всі питання, пов'язані з організацією та здійсненням виробництва конкретного товару (групи товарів), найбільш повно реалізувати свої здібності, проявити ініціативу і як наслідок—відчути себе справжнім господарем. Ось чому процес становлення і розвитку товарного господарства нерозривно пов'язаний з появою і розвитком приватної власності. Ця обставина аж ніяк не принижує ролі інших форм власності—колективної, державної, проте вони, на нашу думку, повинні розглядатися в історичному аспекті як похідні від приватної.

Отже, **товарне виробництво** являє собою таку суспільну форму господарства, в умовах якої продукти виготовляються не для власного споживання виробником та членами його родини, а для споживання іншими виробниками, тобто воно спрямоване на задоволення суспільних потреб, і реалізація цих продуктів відбувається на ринку шляхом купівлі-продажу.

Воно докорінно відрізняється від натурального господарства, є його антиподом і характеризується такими рисами як:

1. товарне господарство — господарство відкритого типу: виробники постійно прагнуть збільшити обсяги своєї діяльності, розширити кордони обміну результатами своєї праці (товарами);
2. оскільки межі товарного виробництва і обміну неухильно

розширюються, то воно поступово охоплює всі сфери життєдіяльності людини, товарами стають всі продукти праці, товаром стає навіть сама здатність людини до праці—робоча сила;

3. товарне виробництво сприяє реалізації власного інтересу кожної людини, яка бере участь у ньому; більш того воно стає передумовою реалізації здібностей людини, дозволяє їй відчутися себе особистістю;

4. змагальність (конкуренція) виробників в умовах товарного виробництва постійно вимагає від них удосконалювати знаряддя праці, використовувати нові предмети праці, накопичувати передовий досвід та обмінюватись ним, здійснювати пошук нових форм організації виробництва і все вищезазначене підпорядкувати єдиній меті — зменшенню витрат виробництва, підвищенню продуктивності праці з метою збільшення прибутку (доходу);

5. товарне виробництво — виробництво динамічне, воно створює найбільш сприятливі умови для використання досягнень НТП, новітніх технологій, а це—неодмінна гарантія його подальшого розвитку, історичної перспективи;

6. нарешті, не можна не відзначити, що товарна форма організації суспільного виробництва не тільки сприяє прискореному розвитку продуктивних сил, а й закладає матеріальні основи для прогресивних змін у надбудові суспільства, бо ця система за своєю суттю демократична і вимагає, щоб її обслуговували також демократичні інститути державного управління, в тому числі ті, які спрямовані на захист прав і свобод людини.

Тож, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що:

1. генезис (процес виникнення, походження товарного виробництва) обумовлений такими явищами, як, з одного боку, суспільний поділ праці та економічна уособленість (відокремленість) виробників, а з другого — появою та розвитком приватної власності, зокрема приватної власності на засоби виробництва;

2. товарне виробництво являє собою якісно нову форму суспільного виробництва —форму відкрити, динамічну, постійно націлену на задоволення суспільних потреб, бо тільки таким чином може бути реалізована мета виробників суспільного продукту—отримання прибутку (доходу);

3. в свою чергу, вищезазначена мета товарного виробництва може бути реалізована за умови зниження витрат виробництва на основі самовдосконалення, використання досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду;

4. відбуваються докорінні зміни в самому продукті як результаті виробництва; він набуває нових властивостей — стає товаром.

Як вже зазначалось, товарна форма організації суспільного виробництва — система відкрита, динамічна, спрямована на постійне зростання обсягів виробництва та розширення меж її застосування.

Цей процес слід розглядати як еволюційний (в перекладі з грецької "еволюція"- розгортання, розвиток), тобто як такий, що характеризується

поступовістю розвитку даної форми при збереженні її якості в процесі кількісних змін. Еволюція товарної форми господарства відбувається під впливом таких чинників, як : 1) постійне зростання людських потреб (ця закономірність обумовлена дією відповідного об'єктивного закону); 2) поглиблення суспільного поділу праці, що обумовлено дією іншого економічного закону — закону економії часу; 3) кількісні та якісні зміни в розвитку продуктивних сил суспільства, що безпосередньо пов'язано з розвитком науки і техніки, тобто науково-технічним прогресом; 4) подальший розвиток відносин приватної власності, що, в свою чергу, привело до її модифікації в різні види колективної власності (в кооперативну, а особливо - в акціонерну).

В історичному аспекті прийнято виділяти два етапи еволюційного розвитку товарного виробництва, яким відповідають два його основних типи - **просте і розвинуте**. Останнє ще називають **загальним**, бо товарне виробництво охоплює всі сфери, товаром стає навіть сама здатність людини до праці — робоча сила; **капіталістичним**, що відбиває провідну роль у ньому такої категорії, такого відношення як капітал, а також **підприємницьким**, де головну роль відіграє підприємець — власник засобів виробництва, який, здійснивши найм робочої сили, організує виробництво, керує ним і привласнює його результати.

І просте, і розвинуте товарне виробництво слід розглядати як дві стадії, два рівня його розвитку, а тому характеристики цих рівнів товарного виробництва доцільно здійснити, по-перше, з точки зору їх загальних рис, а по-друге, з точки зору їх відмінностей.

Отже, до загальних рис слід відносити такі: 1) в основі виникнення і розвитку простого та розвинутого товарного виробництва є суспільний поділ праці, а також економічна відособленість (відокремленість) виробників (за умови існування приватної власності); 2) економічною формою зв'язку між виробниками виступає ринок, де відбувається реалізація вироблених товарів шляхом купівлі-продажу; 3) наявність конкурентного середовища; 4) виробник (працівник) повинен бути особою вільною.

В той же час просте і розвинуте товарні виробництва мають ряд відмінностей, які характеризують ці типи за його зрілістю, розвинутістю, а саме: якщо просте товарне виробництво базується, як правило, на загальному та галузевому поділі суспільної праці, то розвинуте—на одиничному та операційному; просте товарне виробництво функціонує за умови, що в межах економічної відособленості виробник є одночасно і власником засобів виробництва і працівником, то розвинуте — цілком ґрунтується на праці найманих працівників, які відділені від засобів виробництва (знарядь праці, землі) і повністю економічно залежні від власника засобів виробництва (підприємця), бо останній купує їхню здатність до праці — робочу силу; мета простого товарного виробництва — насамперед — задоволення власних потреб виробника, і він реалізує не всі товари, а залишає частку для власного споживання, тоді як в умовах розвинутого реалізуються всі товари і його мета

— отримання прибутку; якщо в умовах простого товарного виробництва використовується, як правило, нескладна техніка і переважно ручна праця, то при розвинутому — система машин, конвеєрні та автоматизовані лінії, а в сучасних умовах — комп'ютерна техніка, новітні технології, в т.ч. так звані "генні інженерії". В класичному вигляді розвинуте (капіталістичне, підприємницьке) товарне виробництво існувало до 60-70 рр. XIX ст. (його ще називають товарним виробництвом вільної конкуренції), а згодом у зв'язку з посиленням процесу концентрації і централізації капіталу, який "підштовхувався" науково-технічним прогресом та еволюцією відносин власності (від приватної до різних видів колективної, в т.ч. акціонерної) помітну роль стали відігравати різні види монополістичних об'єднань (картелі, трести, концерни, корпорації тощо). Так розвинуте товарне виробництво перейшло у монополістичну стадію розвитку.

Поява таких об'єднань, як бачимо, цілком об'єктивне, закономірне, проте їх діяльність — пряма загроза конкуренції, а конкуренція є неодмінною умовою існування самої товарної (ринкової) форми господарства. Єдиний реальний шлях запобігти руйнуванню конкурентного середовища і тим самим самої ринкової системи—це обмежити та взяти під контроль діяльність монополістичних об'єднань. І цю функцію бере на себе держава як єдиний інститут, який має для цього всі необхідні важелі, в т.ч. такі загальновизнані, як правові. До того ж, держава сама виступає як значний господарюючий суб'єкт, що займає монополічне становище в деяких галузях економіки (енергетика, транспорт, виробництво озброєння тощо) і як наслідок — розвинуте товарне виробництво переходить у наступну стадію—**державно-монополістичну або стадію регульованого капіталізму** (кінець XIX — початок XX ст.).

Проте викладений погляд на подальшу еволюцію розвинутого товарного виробництва не єдиний. У західній економічній літературі розвинуте товарне виробництво характеризується як індустріальне, а починаючи з 60-х років XX століття—як постіндустріальне суспільство. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, на думку вчених-економістів — це всесвітньо-історичний стрибок від панування матеріального виробництва до панування сфери послуг, нематеріального виробництва. Це суспільство характеризують як постекономічне, постматеріальне, бо якщо : 1) в індустріальному суспільстві провідна роль належала матеріально-речовим елементам виробництва, а людина була живим додатком машини, то в постіндустріальному суспільстві провідна роль повною мірою переходить до людини, вона стає безпосереднім носієм інформаційно-інтелектуальної технології; 2) в індустріальному суспільстві уречевлена праця панувала над людиною, то у постіндустріальному — головна роль переходить від уречевленої, минулої праці до безпосередньої живої праці. За цих умов долається відчуження людини і її праці і на зміну приходить вільна особистість, для якої характерне переміщення її ціннісної орієнтації від матеріального добробуту до рівня життя і як результат — матеріальне

багатство, яке віками було панівною формою багатства, поступається багатству людської особистості. Вважається, що теорія постіндустріального суспільства розкриває історичний процес розвитку цивілізації, що вона є методологічним ключем для аналізу сучасного світу.

Проте такий аналіз буде неповним, якщо не врахувати процес глобалізації, який набрав сили в останні 25 років і який створив для людства безпрецедентні можливості для подальшого розвитку, але водночас висунув серйозні проблеми. Аналіз цього явища підводить до висновку, що воно стало нормою, реальністю, з якою слід рахуватись і до якої треба вносити корективи та вдаватись до заходів впливу з тим, щоб забезпечити й економічне зростання, і досягнення соціальних цілей. Відмовитись від участі в глобалізації не може собі дозволити жодна країна, щоб не бути відкинутою на узбіччя соціального прогресу.

Процес глобалізації розглядається як результат розвитку продуктивних сил та інтернаціоналізації всіх сфер соціального життя, налагодження безпосередніх сталих зв'язків між суб'єктами різних країн, внаслідок чого виробничий процес в одній країні стає складовою частиною процесу, який відбувається в інтернаціональному або світовому масштабах, коли світова економіка стає єдиним ринком, єдиною виробничою зоною. Це означає перехід від системи переростання відкритого національного господарства, і тому жодна країна не має права упустити шанс зайняти відповідну "нішу" в цьому господарстві. Особливо це стосується країн, які відносно недавно стали на шлях ринкових перетворень, зокрема й України.

Отже, і подальший розвиток товарного господарства в розвинутих країнах в напрямку становлення постіндустріального суспільства, і процес глобалізації свідчать про те, що еволюція товарної форми господарства триває.

2. Товар і його властивості

Товар - це продукт праці, який має дві властивості:

- по-перше, задовольняє певну потребу людини;
- по-друге, здатний обмінюватись на інші блага в певних пропорціях.

Отже, йому властиві споживна вартість і вартість. Товаром може бути як матеріальне, так і нематеріальне благо, в тому числі й послуга.

Споживна вартість товару - це його здатність задовольняти потреби людини. Наприклад, хліб, м'ясо, молоко та інші продукти споживання задовольняють потребу в їжі; костюм, плаття - потребу в одязі; верстат, нафтогазопровід, виробничі споруди тощо - потребу в засобах виробництва. Отже, матеріальні блага і послуги задовольняють ті чи інші потреби як предмети особистого споживання або як засоби виробництва.

Кінцевою метою будь-якого виробництва є створення споживних вартостей. Якщо не брати до уваги ті конкретні економічні форми, в яких за певних умов виступають продукти праці, то багатство суспільства завжди складається із споживних вартостей. Споживна вартість продукту праці

безпосередньо не виражає суспільних відносин, але має історичний характер, оскільки її роль та значення змінюються залежно від змін у суспільстві. Якщо благо створюється виробником для особистого споживання, то воно має споживну вартість для самого виробника. Якщо ж внаслідок суспільного поділу праці продукт (послуга) призначається для когось іншого, то він є суспільною споживною вартістю. В умовах товарного виробництва споживна вартість - це здатність товару задовольняти потреби не самого виробника, а покупців.

Специфічно історичний характер споживної вартості проявляється не лише в тому, що вона є матеріальною основою обміну, а й у тому, що вона відображає ступінь суспільного поділу праці, його історичну зрілість.

Споживна вартість речей, їх корисність для людей тісно пов'язані з прогресом науки і техніки, розвитком продуктивних сил у цілому. Так, корисність заліза стала відомою лише тоді, коли люди навчилися виплавляти його з руди і виготовляти з нього знаряддя і предмети праці. Науково-технічний прогрес, запровадження у виробництво досягнень науки і техніки розкривають все нові можливості та способи використання природних і штучних матеріалів, їх нові корисні властивості.

Сучасний світ споживних вартостей надзвичайно різноманітний. Його основу становлять товари особистого і виробничого споживання. Крім того, існує ринок ремісничих товарів. Переважну їх частину становлять вироби ручної чи частково індустріальної праці. Особливим є ринок раритетів (рідкостей). Це, з одного боку, унікальні наукові відкриття та конструкторські розробки, а з другого - шедеври мистецтва. Товари такого ринку збагачують виробництво культурними і естетичними цінностями та традиціями. Все більшого значення серед сукупності споживних вартостей набувають різні види сучасного транспорту, енергії, інформації, комп'ютерного забезпечення, доставки енергоносіїв тощо.

Вартість, на відміну від споживної вартості, не лежить на поверхні явищ, тому з'ясування її природи як другої властивості товару є більш складним. Формою її прояву є мінова вартість, тобто кількісне співвідношення (пропорція), в якому одні споживні вартості обмінюються на інші. Це співвідношення постійно змінюється залежно від місця й часу, що створює враження випадковості, відсутності внутрішньої стійкої основи мінової вартості. Насправді ж, як би не відрізнялись мінові вартості одного й того самого товару, вони завжди мають щось загальне. В найрізноманітніших товарах спільною є одна властивість: вони - продукти праці. Прирівнювання різноманітних товарів один до одного передбачає, очевидно, їх об'єктивну рівність ще до обміну. Внутрішнім змістом товару є вартість як вкладена в товар праця - те спільне, що знаходить вираження у міновому співвідношенні товарів. Саме вартість робить їх порівнянними. Як споживні вартості товари якісно розрізняються, як вартості - мають спільну міру.

Вартість виражає відносини між товаровиробниками з приводу порівняння витрат їх праці на виробництво благ і послуг, якими вони

обмінюються.

Кількісні характеристики праці, витраченої на виготовлення товару, втілюються у величині вартості товару.

Розрізняють індивідуальну і суспільне необхідну працю й відповідно **індивідуальну і суспільну вартість товару**.

Товаровиробники діють у різних індивідуальних і природно-кліматичних умовах. Тому на виробництво товарів одного й того самого виду, однакової маси і однакової якості витрачається різна кількість праці, що знаходить своє втілення в витратах робочого часу. Згідно з цим у товарах втілюється різна індивідуальна вартість.

Робочий час, витрачений на виробництво товару окремим виробником (підприємством), називається індивідуальним робочим часом, а вартість, створена ним, - **індивідуальною вартістю**.

Проте на ринку товари однакової споживної вартості оцінюються покупцями (споживачами) однією мірою, яка не збігається з індивідуальним робочим часом. Це означає, що ринок у процесі обміну враховує лише суспільну вартість. Величина її визначається не індивідуальними витратами праці, а суспільна необхідним робочим часом, тобто тим робочим часом, який визначається наявними суспільне нормальними умовами виробництва при середньому в конкретному періоді і в даному суспільстві рівні умінь й інтенсивності праці товаровиробників. Суспільне нормальні умови виробництва - це типові, пануючі в конкретному суспільстві в певний час.

Отже, величина вартості товару значною мірою визначається суспільне необхідними витратами праці й вимірюється суспільне необхідним робочим часом. Величина останнього, як правило, збігається з індивідуальними витратами праці тих товаровиробників, які доставляють на ринок переважну більшість товарів одного виду, і встановлюється стихійно в процесі конкурентної боротьби. Такі товаровиробники знаходяться в кращому становищі, ніж їх конкуренти, оскільки останні зазнають втрат на суму реалізованої продукції, помножену на різницю суспільної та індивідуальної вартості продукції.

Суспільне необхідний робочий час і зумовлена ним величина суспільної вартості не залишаються незмінними і залежать від продуктивної сили праці та її інтенсивності. Продуктивна сила праці визначається, в свою чергу, рівнем розвитку науки, природними здібностями, досвідом, культурою і кваліфікацією робітника, а також суспільною комбінацією виробничого процесу та природними умовами, в яких він відбувається. Величина вартості товару змінюється прямо пропорційно кількості і обернено пропорційно продуктивній силі праці.

Під час інтенсивнішої праці одиниця часу виражає більшу масу праці. Це свідчить про те, що сам по собі робочий час не може дати повне уявлення про фактичні витрати праці. Тому при різній інтенсивності праці він не може бути безумовним мірилом вартості. Суспільне необхідні витрати праці вимірюються робочим часом лише при її середній інтенсивності.

Базовою величиною для вимірювання вартості товару є витрати **простої праці** (тобто без спеціальної кваліфікації), посиленої кожному здоровому члену суспільства на даному етапі розвитку. **Складна праця** - кваліфікована, вона вимагає попередньої підготовки виробника. За одиницю складної праці створюється більша вартість, ніж за одиницю простої. Складна праця зводиться до простої (редукція праці) через ринкові відносини.

У цілому величина вартості товару значною мірою визначається суспільне необхідними витратами праці, а також його корисністю.

У процесі праці людина створює споживну вартість і вартість товару. Це визначається з подвійної природи праці, яка створює товар. З одного боку, вона має корисний зміст і створює блага та послуги, що задовольняють ті чи інші потреби людей. Певна корисна праця є природною необхідністю існування людей незалежно від суспільних умов. З другого боку, праця кожного товаровиробника є частиною всієї суспільної праці як витрати людської робочої сили взагалі безвідносно до її конкретних форм. Перший вид - це **конкретна праця**, другий - **абстрактна праця**.

Конкретній праці властиві мета, певний характер операцій, предмет, засоби і, нарешті, результати. Вона витрачається в доцільній, корисній формі, що характеризує її з одного якісного боку. Конкретна праця створює певну споживну вартість (хліб, вугілля, метал, будинки, обслуговування тощо). Розрізнення споживних вартостей зумовлюється тим, що вони є результатами якісно різних видів корисної праці (трудових зусиль хлібороба, шахтаря, металурга, будівельника, лікаря, вчителя та ін.). Саме специфічний характер конкретної праці кожного товаровиробника і породжує її відмінність від праці іншого товаровиробника.

Другий бік праці - праця взагалі як продуктивна витрата розумових здібностей, сили мускулів тощо безвідносно до її корисної доцільної форми. Вона характеризує працю насамперед кількісно, як джерело вартості в товарному виробництві.

На всіх історичних етапах суспільного розвитку праця виступає, з одного боку, як корисна, доцільна, а з другого - як витрата фізичних і розумових сил, як "праця взагалі". Однак лише за умов товарного виробництва ця подвійність набуває особливих історичних форм як праця конкретна і абстрактна. Якщо немає товарного виробництва, то немає й товару з його двома властивостями і відповідно немає абстрактної праці й породжуваної нею вартості. Абстрактна праця, яка значною мірою створює вартість, є специфічною формою праці, що властива лише товарному господарству і відбиває відносини товаровиробників.

Під впливом науково-технічного прогресу відбуваються важливі зміни як у конкретній, так і в абстрактній праці. В зв'язку з розвитком нових видів виробництва і технологій, використанням у них немеханічних форм руху матерії (наприклад, лазерної тощо) з'являється багато нових професій (видів конкретної праці), чимало старих - відмирає. Разом з тим суттєво підвищується рівень кваліфікації робочої сили. Стосовно абстрактної праці найважливіші

зміни полягають у значному збільшенні інтенсивності витрат, насамперед розумових, психічних, нервових сил трудівників, а також у зростанні складності виконуваної ними праці.

Як бачимо з викладеного, обидві властивості товару - споживна вартість і вартість - тісно взаємопов'язані й впливають одна на іншу. Ця взаємопов'язаність знаходить свій вияв в такій ознаці товару, як цінність. Вона визначається, з одного боку, суспільне необхідними витратами на виробництво товару, а з іншого - індивідуальним сприйняттям кожним покупцем споживної його вартості. Звідси категорія цінності поєднує в собі як об'єктивне, так і суб'єктивне сприйняття товару покупцем. Через цю категорію відбувається поєднання різноманітних теоретичних підходів до визначення ціни товару як грошового вираження, насамперед його вартості, а також, споживної вартості.

Виготовлення тих чи інших товарів - особиста справа кожного товаровиробника. Його конкретна праця виступає безпосередньо як приватна праця. Водночас суспільний поділ праці пов'язує між собою окремих товаровиробників - власників знарядь, предметів і продуктів праці, які фактично працюють один на одного. Тому їх праця виступає й як суспільна праця. В результаті виникає і розвивається суперечність між приватною і суспільною працею. Суть її полягає в тому, що лише на ринку, в процесі обміну товарів і ринкової конкуренції, виявляється суспільний характер втіленої в них праці, залежність учасників обміну один від одного. На ринку відбувається процес суспільного обліку праці.

Як бачимо, вартість товару—категорія складна, багатопланова, динамічна і відіграє надзвичайно велику роль у процесі становлення та функціонування товарної форми господарства.

3. Закон вартості та його функції

Акти купівлі-продажу товарів регулюються законом вартості. Це економічний закон товарного виробництва, відповідно до якого виробництво і обмін товарів здійснюється на основі їх вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідними витратами часу. *Природною мірою праці є робочий час (година, день, тощо).*

Робочий час, який витрачається окремими виробниками на виробництво товару, називається **індивідуальним робочим часом**. Але на ринку товари певного виду продаються за єдиною вартістю, незалежно від втіленого в товари індивідуального робочого часу. Вона визначається суспільно необхідним робочим часом. **Суспільно необхідний робочий час** — це робочий час, потрібний для виготовлення якої-небудь споживної вартості при існуючих суспільно нормальних умовах виробництва і при середньому в конкретному суспільстві рівні уміння та інтенсивності праці. Під суспільно нормальними умовами виробництва слід розуміти такі умови, які в цей час є типовими, панівними в суспільстві, тобто умови при яких виробляється

більшість продукції цього виду. Тільки в цих умовах виробник при середньому рівні уміння й інтенсивності праці за годину праці створює вартість, яка дорівнює годині суспільно необхідного робочого часу.

Величина вартості товару залежить від рівня продуктивності та інтенсивності праці. *Рівень продуктивності праці визначається кількістю одиниць товару, вироблених за одиницю часу, або кількістю часу, витраченого на створення одиниці продукції.* Підвищення продуктивності праці зумовлює зниження вартості одиниці товару, тоді як вартість сукупної маси, що виробляються за один і той же проміжок часу, залишається незмінною.

Інтенсивність — це затрати праці на одиницю часу. Зростання інтенсивності праці рівнозначне збільшенню робочого дня. Більш інтенсивна праця створює за одиницю часу більшу вартість, ніж менш інтенсивна.

Суспільно необхідний робочий час є своєрідним нормативом, на який повинен орієнтуватись товаровиробник. Якщо фактичні затрати часу перевищують суспільно необхідні, то ринок їх не визнає. Вони не оплачуються товаровиробнику. Величина вартості товару залежить і від складності праці.

Розрізняють працю просту і складну. **Проста праця** — це така праця, яку у змозі виконувати людина без спеціальної підготовки. **Складна праця** — це кваліфікована праця, яка вимагає попередньої спеціальної підготовки. Товари, які створені складною працею, мають вищу вартість, ніж товари, які втілюють в собі просту працю. У суспільному процесі обміну товарів постійно відбувається зведення різних видів праці до простої праці як одиниці їх виміру. Суспільно необхідні затрати праці (СНЗП) є основою визначення функцій закону вартості.

Закон вартості обумовлює:

- по-перше, диференціацію товаровиробників залежно від співвідношення їх індивідуальних затрат праці із суспільно необхідними;
- по-друге, стимулює зниження затрат на виробництво товарів;
- потребує, регулює розподіл праці затрати між сферами виробництва.

Якщо товаровиробник має затрати праці вищі, ніж суспільно необхідні, то в такому випадку він може потрапити під загрозу витіснення з ринку або навіть розоритися. Навпаки, той товаровиробник, який має високу продуктивність праці, а індивідуальну вартість товарів — нижчу від суспільної, продає товари за ціною вищою, ніж індивідуальну вартість. І одержує додатковий дохід. Це дає йому можливість вдосконалити виробництво і розширити його. Але становище таких виробників теж нестійке. Через певний час, якщо вони не будуть постійно впроваджувати нову техніку, технологію і організацію виробництва, вони втратять свої переваги, їх витіснять інші, з більш високим рівнем ефективності виробництва.

Таким чином, закон вартості змушує товаровиробників знижувати затрати виробництва. Під тиском економічних обставин, конкуренції вони змушені шукати резерви економії робочого часу. Важливу роль закон вартості відіграє і в розподілі праці і засобів виробництва між різними сферами виробництва. Це відбувається з допомогою цін.

Якщо виробництво певного товару не задовольняє суспільних потреб, тобто попит перевищує пропозицію, то ціна товару зростає. Його виробники одержать високі прибутки, тому частина ресурсів з інших галузей, де прибутки нижчі, переходить у цю галузь. Виробництво товару розширюється. Навпаки, якщо пропозиція товару перевищує попит, то ціна його і прибутки падають, а частина робочої сили і засобів виробництва переходить в інші галузі. В такому випадку ми маємо справу з вартісним, або ринковим механізмом регулювання пропорцій виробництва на основі закону вартості.

Основні ознаки закону вартості та його функції зазнають якісних змін в процесі еволюції економічної системи. Дія закону вартості разом з іншими факторами сприяє формуванню ринкової економіки та її еволюції.

Тема 5. Гроші та їх функції. Грошовий обіг

1. Виникнення і сутність грошей
2. Функції грошей. Грошовий обіг.
3. Інфляція, її причини та соціально-економічні наслідки

1. Виникнення і сутність грошей

Гроші, як один із найвизначніших здобутків людського суспільства — складають найпривабливіший аспект економічної науки. Гроші зачаровують людей. Через них вони працюють і навіть мучаться. Вони придумують найвитонченіші способи для їх отримання і найвитонченіші способи, щоб їх витратити. Гроші - єдиний товар, який не можна використати інакше, як звільнитися від них. Вони не годують людей, не одягають, не дають притулку і не розважають доти, доки їх не витратять або не інвестують. Люди майже все роблять для грошей, і гроші майже все роблять для людей. Гроші — це своєрідна загадка.

В економічній літературі нема єдиного визначення суті грошей. Серед найпоширеніших із них, гроші — це: все те, що виконує їхні функції; все те, що вони роблять; особливий товар, що виконує роль загального еквівалента; будь-який предмет, який продавці, як правило, приймають в обмін на свої товари і послуги.

Згідно національного положення бухгалтерського обліку 1 (НПСБО) грошові кошти (гроші) – це готівка, кошти на рахунках у банках та депозити до запитання.

Гроші виникли в результаті тривалого історичного розвитку виробництва, поділу праці та обміну. Історично в ролі грошей виступали різні продукти. В умовах первісного суспільства, коли час від часу община обмінювала який-небудь свій продукт на продукт іншої общини, останній виступав у ролі грошей у таких актах обміну.

З поглибленням поділу праці обмін став постійним і поступово охоплював все більше видів конкретної праці, і, відповідно, все більшу кількість продуктів. Тут уже один і той же товар обмінювався на ряд інших товарів. Цю форму вартості Карл Маркс назвав *повною*, або *розгорнутою*.

Подальший розвиток суспільного поділу праці, зростання товарного виробництва, підвищення регулярності обміну призвели до того, що із всієї товарної маси почав виділятися товар, на який все частіше почали обмінювати решту товарів. Товар, який мав здатність безпосередньо обмінюватися на будь-який інший товар, став називатися загальним еквівалентом. У різних народів і на різних етапах розвитку одного і того ж народу в ролі загального еквівалента (грошей) виступали різні продукти (тварини, хутро і шкури, метали тощо). З часом ця роль майже повсюдно закріпилася за сріблом і золотом.

З давніх часів аж до пізнього середньовіччя ці метали функціонували як

засіб обміну в усіх суспільствах за винятком найпримітивніших. Платіжна система, що ґрунтувалася тільки на дорогоцінних металах, була досить стабільною, але й дуже видатковою. За цієї системи гроші важко пересилати з одного місця в інше.

Наступним кроком у розвитку системи платежів була паперова готівка. Спочатку паперові гроші мали гарантію обміну на монети, тобто на певну кількість дорогоцінного металу. Згодом у більшості країн ці паперові гроші еволюціонували у фідучіарні гроші, які уряд робить законним платіжним засобом і які не обмінюються на монети або дорогоцінні метали. Тобто фідучіарні (від лат. *Fiducia* - довіра) або фіатні (від лат. *Fiat* - декрет, вказівка) – це паперові гроші, не забезпечені запасом благородних металів. Поняття фідучіарних грошей висунув Людвіг фон Мізес у своїй книзі «Теорія грошей і кредиту» (1912 р.).

Основними недоліками паперових грошей є те, що їх легко викрадають, підробляють, витрати на перевезення великої кількості грошей можуть бути значними. Розв'язанню цих проблем сприяв наступний крок в еволюції системи платежів — запровадження банками чеків.

Чеки оплачуються на вимогу, що зменшує потребу готівки для обмінних операцій.

Використання чеків підвищує економічну ефективність платіжної системи. Оскільки видача чека вимагає попереднього підпису, крадіжка або втрата чекової книжки не настільки трагічна, як втрата такої ж кількості наявних грошей. Крім того, у багатьох випадках зручніше виписувати чек, ніж транспортувати і підраховувати великі суми готівки. З огляду на ці причини гроші безготівкового розрахунку стали основною формою грошей у ринковій економіці. Однак, існують дві проблеми за системи чекових платежів. Доставка чеків з одного місця в інше вимагає певного часу, а папір для виготовлення чеків досить дорогий. Так, у США витрати, пов'язані з випискою та обробкою чеків, становлять понад 5 млрд доларів щорічно.

Розвиток комп'ютерної та телекомунікаційної технології сприяв виникненню нових методів здійснення платежів із застосуванням електронних грошей. Наприклад, згідно з нормативними актами Національного банку України, міжбанківські розрахунки в Україні можуть здійснюватися через систему електронних платежів (СЕП) НБУ.

Отже, кількість паперових документів у сучасній системі платежів зменшується. Однак витіснення паперових грошей електронними унеможлиблює той факт, що потрібного рівня безпеки нових форм грошей поки що досягнути не вдалося. Шахраї можуть входити до банківських рахунків в електронній системі платежів і викрадати кошти, переміщуючи їх з чийогось рахунку на свій власний. Для попередження цього виду злочинної діяльності розробляються нові методи поліпшення безпеки комп'ютерних систем. Проте попередження такого виду злочинної діяльності — нелегке завдання. Тому рух до безчекового суспільства відбувається повільно.

2. Функції грошей. Грошовий обіг

Найповніше суть грошей розкривається в їхніх функціях. Гроші виконують п'ять функцій:

- міру вартості;
- засіб обігу;
- засіб утворення скарбів і нагромадження;
- засіб платежу;
- світові гроші.

З названих функцій найбільшу значущість має перша *міра вартості*. Гроші виконують роль загального еквівалента; до них прирівнюються та за їх допомогою порівнюються величини вартості всіх товарів. Виконують вони цю функцію тому, що самі володіють вартістю, але виконують її уявно, тобто як ідеальні гроші.

Виконання грошима функції міри вартості передбачає визначення грошової одиниці, яка була б основою для порівняння цін різних товарів. Такою грошовою одиницею у США є долар, в Англії - фунт стерлінгів і т.д., які прирівнюються до різної вагової кількості золота.

Для зручності грошові одиниці шляхом їх поділу на кратні частини розкладаються в масштаб цін. Отже, через міру вартості гроші виражають кількість втіленої в товарах суспільної праці, а через масштаб цін - вагову кількість золота, яка міститься в грошовій одиниці та її складових частинах. *Тому міра вартості* - суспільна функція, а масштаб цін - розрахункова міра, яку може змінювати держава. Зменшення вагового вмісту золота в грошовій одиниці означає девальвацію (тобто зниження обмінного курсу грошової одиниці однієї країни до грошової одиниці іншої), підвищення - *ревальвацію* (підвищення обмінного курсу (ціни) грошової одиниці однієї країни до грошової одиниці іншої).

Світова валютна система пройшла три важливих етапи:

- золотий стандарт;
- золотовалютний (доларовий) стандарт;
- валютний стандарт, у результаті чого золото перестало виконувати функцію грошового товару. З 1978 р. після ратифікації Ямайської угоди країнами-учасниками Міжнародного валютного фонду відбулася повна демонетизація золота у сфері валютних відносин. Відмінені офіційний золотий паритет (от лат. *paritas* — рівність), офіційна ціна на золото, фіксація масштабу цін національних грошових одиниць, зняті всі обмеження в приватному використанні золота.

МВФ призупинив публікацію даних про золотий зміст (масштаб цін) окремих валют. Золото перетворилося у звичайний товар, ціна якого визначається в паперових грошах.

Втративши статус світових грошей, золото залишилось високоліквідним стратегічним товаром, яке вільно обмінюється на паперові гроші і нагромаджується в центральних банках більшості країн світу.

Друга функція - засіб обігу - пов'язана з тим, що за умов розвинутого

товарного обміну безпосередній обмін товарів переріс у товарно-грошовий обіг: товар - гроші - товар (Т - Г - Т). Гроші функціонують уже не уявно, а реально, і обслуговують вони акт продажу-купівлі.

Кількість грошей, яка може бути в обігу, визначає закон грошового обігу повноцінних грошей. Згідно з ним маса грошей, що функціонує як засіб обігу, прямо пропорційна сумі цін усіх товарів і обернено пропорційна числу оборотів однойменних грошових одиниць, тобто вона визначається трьома факторами: цінами на товари, кількістю товарів або товарною масою, швидкістю обороту грошових одиниць.

Виконання грошима цієї функції і відокремлення змісту грошей від їх номінального значення створили умови для того, що уряди почали випускати в обіг неповноцінні монети, а потім почалась заміна металевих грошей паперовими. У ХІ ст. вони почали випускатися в Китаї, з 1690 р. - у США. З 1914 р. майже в усіх країнах припинився обмін банкнот на золото, а під час світової кризи 1929-1933 рр. припинився обіг золота взагалі.

Паперові гроші - це лише символи вартості, тобто грошові знаки, які замінюють повноцінні гроші в їхніх функціях, як засіб обігу і засіб платежу. Урядом вони вводяться в обіг з примусовим курсом. Оскільки паперові гроші виникли із функціонуванням металевих грошей, раніше розглянутий закон грошового обігу є базою для специфічного закону паперово-грошового обігу. Суть його полягає в тому, що випуск паперових грошей повинен бути обмежений тією їх кількістю, в якій справді оберталося б символічно представлене ними золото. Якщо випуск паперових грошей перевищить потребу товарообігу в золотих грошах, то купівельна спроможність паперових знаків знизиться, а ціни на товари й послуги зростуть.

Третя функція - засіб утворення скарбів і нагромадження - пов'язана з наявністю повноцінних грошей поза сферою обігу. Гроші затримуються в руках товаровиробників, випадають зі сфери обігу. Цим товаровиробники захищаються від різних випадковостей стихійного ринку. Але такі гроші в будь-який час можуть знову повернутися в товарообіг.

Під час золотого обігу резервуари скарбів були стихійним регулятором обігу грошової маси.

У той же час трансформація такої форми нагромадження не призводить до її повного зникнення. Утворення скарбів, або тезаврація (від грец. - скарб), відбувається і на приватному, і на державному рівнях.

У розвинутому товарному виробництві в ролі тезавранта виступає не тільки золото в зливках, а й ювелірні вироби, предмети розкоші, нерухомість, земля тощо.

Що ж стосується держави, то вона, як правило, створює золото-алмазний валютний резерв. При цьому її золоті запаси переважно формуються зі злиwkів золота, золотих монет та ювелірних виробів високої художньої цінності.

Нині все нагромаджене у світі золото, існує у трьох основних формах:

- *Золото, яке держави зберігають у вигляді централізованих запасів у своїх казначейських і центральних банках (монетарне золото) у вигляді*

високопробних золотих зливків. Найбільший запас золота мають США - 8,1 тис. т, Німеччина – 3,4 тис. т, Італія -2,5 тис. т., Франція 2,4 тис. т., Китай – 1,7 тис. т., Швейцарія - 1040 т., Японія – 765,2 т.

США зберігає своє золото у фортеці Форт-Нокс (штат Кентуккі), а також у Вест-Пойнті (штат Нью-Йорк). Інші країни повністю або частково зберігають своє золото у США (федеральний резервний банк Нью-Йорка, сховища Манхеттена), там міститься золото МВФ та золото більше ніж 70 країн. Запаси золота у США в абсолютному виразі були на максимальному рівні в 1952 р., коли їх обсяг становив 20 663 т. Україна займає **56** місце в світі по кількості золота, що зберігається в державних резервах.

У 2014 году золотий запас України знизився – більше ніж на **19,01** тон.

На початок 2020 року, золотий резерв центрального банку України склав - **25,2** тони.

- *Золото, що належить приватним особам, банкам, фірмам.* Це золото зберігається як у зливках різної маси, так і у вигляді ювелірних виробів, нумізматичних цінностей. Усього, за підрахунками фахівців.

- *Золото, що використовується в ювелірній та зубопротезній справах,* а також в інших галузях промисловості (наприклад, в радіоелектронних приладах, побутовій, військовій та іншій техніці).

Виконання грошима функції засобу нагромадження є важливою передумовою розвитку кредитних відносин, за допомогою яких можна використовувати тимчасово вільні кошти, що утворюються в різних сферах господарства і населення для надання їх у позику підприємствам та організаціям інших галузей та окремим кредиторам.

Паперові ж гроші не можуть перетворюватися в скарб і регулювати грошовий обіг. За капіталізму гроші нагромаджуються, головним чином, не у вигляді скарбів, а як капітал.

Четверта функція - засіб платежу - виявляється у зв'язку з потребою продажу товару і послуг за відкладання платежу і реалізується за рахунок різниці між часом виробництва і реалізації ряду товарів або ж за необхідності купівлі товарів за відсутності наявних грошей. У даному разі продавець виступає як кредитор, а покупець - як боржник.

Розширення функції грошей як платіжного засобу викликало, у свою чергу, потребу у використанні кредитних грошей. У цій ролі стали використовуватися векселі, банкноти, платіжні доручення, чеки.

Розвиток кредитних відносин і банківської справи сприяв зменшенню потреби в наявних грошових знаках. Тому закон грошового обігу зазнав істотних змін.

Грошовий обіг — це безперервний рух грошей у сфері обігу, їх функціонування як засобу обігу й платежу. Грошовий обіг здійснюється в межах грошової системи країни, яка включає в себе грошову одиницю, масштаб цін, види грошових знаків, порядок випуску (емісія) та регулювання грошей.

Кількість грошей, необхідних для обігу тепер, визначається за формулою:

$$КГ = \frac{ЦТ - К + П - ВР}{О}, \text{ де}$$

КГ – кількість грошей в

ЦТ – сума цін товарів;

К – сума цін товарів, проданих у кредит;

П – платежі, за якими настав строк оплати;

ВР - взаємні розрахунки;

О - число оборотів однойменної грошової одиниці.

З розвитком товарно-грошових відносин функція грошей як засобу платежу дедалі більше витісняє функцію засобу обігу. Остання виявляється лише у сфері роздрібного товарообігу.

За вексельного обігу несплата в строк одним боржником призводить до порушення розрахунків багатьох інших товаровиробників, що створює нові можливості для економічної кризи.

Розширення товарно-грошових відносин за межі національних ринків привело до формування п'ятої функції грошей. Це - **світові гроші**. Виходячи на світовий ринок, гроші скидають з себе локальні форми (масштаб цін тощо) і виступають у своїй початковій формі, тобто у вигляді зливків благородних металів.

Обслуговуючи міждержавні ринкові відносини, світові гроші використовуються, головним чином, як засіб платежу. Торгові й фінансові операції опосередковуються не наявними грошовими знаками, а шляхом зарахування боргових зобов'язань через банки. Якщо під час цих розрахунків виникає заборгованість, вона покривається золотом чи валютою тієї держави, якій сплачується борг. Світові гроші виступають як загальний платіжний і міжнародний купівельний засіб.

Світові гроші функціонують і як загальна матеріалізація суспільного багатства. Ця їхня властивість виявляється, коли видаються зовнішні кредити, переміщуються нагромаджені багатства (золоті запаси в іноземні банки), сплачуються воєнні контрибуції.

Існують грошові системи двох типів:

- 1) металевого обігу, при якому такий грошовий товар (золото чи срібло) виконує всі функції грошей;
- 2) паперово-кредитного обігу, в основі якого лежать кредитні гроші.

3. Інфляція, її причини та соціально-економічні наслідки

Знецінення паперових грошей унаслідок їх надмірного випуску урядом називається **інфляцією**. Знецінення грошей - це лише момент в інфляційному процесі. Інфляція проявляється в набагато більшому зростанні цін на різні товари і послуги порівняно з підвищенням заробітної плати. Це - свого роду прихований податок, котрий знижує життєвий рівень працівників. У кінцевому підсумку інфляційний процес призводить до занепаду господарства. Держава вимушена вживати відповідних заходів для зміцнення

грошової системи шляхом девальвації грошової одиниці, обміну знецінених грошових знаків на нові тощо.

Катастрофічних розмірів досягла інфляція після Першої світової війни Німеччині, та інших країнах. Купівельна спроможність паперових грошей зменшилась у мільйони разів. До жовтня 1923 р. в Німеччині їх було випущено на суму 2,5 квінтильйона марок (одиниця з 18 нулями). В результаті цього одна довоєнна марка прирівнювалась до 1 млрд. паперових.

Будучи наслідком всією сукупності диспропорцій і суперечливостей процесу відтворення, має місце у всіх країнах на певних етапах їх економічного розвитку. Однак темпи і масштаби інфляції різні. Зокрема, інфляція може бути відкрита, коли зростання цін внаслідок невідповідності попиту і пропозиції не стримується державою, і прихованою, коли здійснюється загальний державний контроль над цінами. Знаючи причини, характер та джерела інфляції, суспільство знаходить шляхи її подолання.

Наприклад, у післявоєнні роки Японія використала інфляцію для оздоровлення економіки. Відомо, що рівень інфляції зменшується, коли ринок наповнюється товарами, не тоді, коли проводиться чергова грошова реформа. Для становлення виробництва товарів необхідно декілька років. Саме в такий період і зростає інфляція в Японії. Коли ж ринок цієї країни наповнився товарами, грошова маса відповідала товарній, тому купівельна спроможність ієни збільшилась.

Залежно від темпів зростання цін і масштабів згубної дії на економіку визначають три типи інфляції: повзуча (помірна); галопуюча; гіперінфляція.

Повзуча (помірна) інфляція — це така інфляція, при якій постійно зростають ціни, але їх ріст не перевищує 10 % на рік. Цей тип інфляції не завдає великої шкоди господарству і може контролюватись державою.

Галопуюча інфляція — це інфляція, при якій зростання цін досягає двозначного числа від 10 - 100 %. Вона супроводжується стрибкоподібним некерованим зростанням цін, різким зміцненням грошей, розладом економічних пропорцій, стагнацією (застоєм і навіть падінням виробництва, масовим зубожінням населення. Коли інфляція досягає тризначних чисел, вона переростає в гіперінфляцію.

Гіперінфляція — зростання цін понад 100 % і більше. Вона призводить до економічного паралічу, провокування гострих соціальних конфліктів і катаклізмів. Емісія паперових грошей набуває величезних масштабів, причому грошей не забезпечених товарами. Відома закономірність: збільшення кількості грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарною масою означає, що держава вичерпала себе і настає економічна катастрофа.

У 1993-1994 рр. інфляція в Україні набула небезпечних форм. Зруйнована бюджетна система, надмірно зріс бюджетний дефіцит, державний борг, катастрофічна скорочується виробництво, зростання безробіття, неефективно функціонують податкова і банківська системи. Неконтрольоване зростання цін обезцінює доходи населення і веде до його масового зубожіння. Зростає спекуляція, набуває сили кримінальний капітал.

Шляхи подолання інфляція

Світової досвід знає два основних способи регулювання інфляційного процесу: кейнсіанський і монетаристський.

Кейнсіанський метод передбачає розширення впливу держави на економіку, її регулюючої ролі в кредитно-фінансовій політиці.

Монетаристський – передбачає впровадження таких дій, як зменшення до мінімуму втручання держави в економіку, скорочення витрат держави на соціальні та інші потреби. Звичайно, вибір методів подолання інфляції залежить від її рівня, від особливостей економіки країни, від місця державного регулювання процесу відтворення. Подолання гіперінфляції найчастіше здійснюється проведення грошової реформи. Вона може здійснюватися за допомогою нуліфікації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується нуліфікація, ревалоризації і реставрації, девальвації, дефляції. Найчастіше використовується **нуліфікація** знецінених грошей. Вона означає ліквідацію старих грошових знаків, вилучення їх з обігу і випуск нових грошових знаків, як правило, в меншій кількості.

Протилежним нуліфікації є метод стабілізації валюти з допомогою ревалоризації і реставрації. Ревалоризація означає процес відновлення до інфляційної вартості паперових грошей з метою стабілізації і підвищення курсу валюти. У її здійсненні провідним є поступове формування рівноваги $T=G$, досягнення якої є умовою реставрації валюти, тобто відновлення обміну паперових грошей на золото за мінімальною їх вартістю. Після цього необхідно відновити до інфляційну купівельну спроможність грошей та підвищити курс національної валюти щодо інших вільноконвертованих валют.

Широко використовується для стабілізації зміцненої грошової одиниці метод девальвації.

Девальвація проводиться шляхом законодавчого зменшення курсу валюти даної країни щодо ціни на золото, коштовностей та конвертованих валют. Водночас у країні реалізується цілий комплекс заходів для оздоровлення економіки і фінансів, спрямованих, перш за все, на збільшення виробництва високоякісних, конкурентоспроможних товарів.

Стабілізацію валюти можна розпочати також із проведення традиційної політики **дефляції**. Вона означає вилучення з обігу певної частини надлишку паперових грошей. Супроводжується вона також комплексом заходів оздоровлення економіки і фінансів, що виражається в реформі податкової системи, скороченні обсягів кредитів тощо.

Отже, методи подолання інфляції різноманітні. Вони можуть стати основою проведення грошової реформи, тобто повної або часткової заміни одних грошових знаків іншими. Потрібна науково обґрунтована грошова реформа, яка не підривала б, а посилювала довіру людей до держави. До того ж грошова реформа повинна супроводжуватись цілою системою економічних і фінансових заходів і проводитись в декілька етапів. Стабільною грошова одиниця України (гривня) буде тоді, коли вона забезпечуватиметься зростання виробництва високоякісних товарів, які будуть конкурентоспроможними на

світовому ринку і забезпечать достатній обсяг резервних валют інших країн.

Отже, проведення грошова реформа передбачає стабілізацію економіки країни, її структурну перебудову, досягнення зростаючого виробництва високоякісної і конкурентоспроможної продукції, покращення господарського механізму, перехід до *соціально орієнтованої ринкової економіки*.

ТЕМА 6. Ринок і механізм його функціонування. Конкуренція і монополія в ринковій економіці

ПЛАН:

- 1. Сутність ринку, його структура і функції.*
- 2. Закони попиту і пропозиції.*
- 3. Конкуренція, її форми і методи.*
- 4. Монополізм і його негативні наслідки. Антимонopolна політика держави.*

1. Сутність ринку, його структура і функції.

Ринок – сфера обміну, організована за законами товарного і грошового обігу; сукупність відносин між продавцями і покупцями товарів.

Основні елементи ринкового механізму:

- ціна (грошовий вираз вартості товару);
- попит (платоспроможні потреби у товарах і послугах);
- пропозиція (сукупність товарів і послуг, які пропонуються для реалізації).

Функції ринку:

- реалізація товарів;
- забезпечення безперервності процесу відтворення внаслідок встановлення зв'язку між виробництвом і споживанням;
- визнання суспільної корисності виготовленої продукції;
- визнання суспільством витрат на виробництво продукції як суспільно необхідних;
- забезпечення диктату споживача над виробником.

Структура ринку – це сукупність окремих видів ринків, які виділяються на підставі окремих критеріїв.

Критерії:

1. *За об'єктами реалізації* розрізняють такі види ринків:

- ринок споживчих товарів і послуг;
- ринок засобів виробництва;
- ринок землі;
- ринок науково – технічних розробок;
- ринок цінних паперів;
- ринок робочої сили.

2. *За суб'єктами реалізації* розрізняють:

- ринок продавця;
- ринок покупця;
- ринок державних організацій і установ;
- ринок продавців – посередників(оптова торгівля).

Ринок продавця має місце тоді, коли попит на товар суттєво перевищує пропозицію. Ринок покупця має місце тоді, коли пропозиція товару суттєво перевищує попит. Ринок державних організацій і установ – це ринок, на якому

зазначені суб'єкти купують необхідні їм матеріальні блага. Ринок продавців – посередників – оптовий ринок. Продукція купується великими партіями для подальшого перепродажу.

3. З точки зору відповідності діючому законодавству розрізняють: легальний (офіційний) і нелегальний (тіньовий) ринки.

4. За просторовою ознакою розрізняють:

- місцевий ринок;
- регіональний ринок;
- національний ринок;
- світовий ринок.

2. Закони попиту і пропозиції.

Сутність закону попиту така: при підвищенні ціни попит на товар зменшується і навпаки.

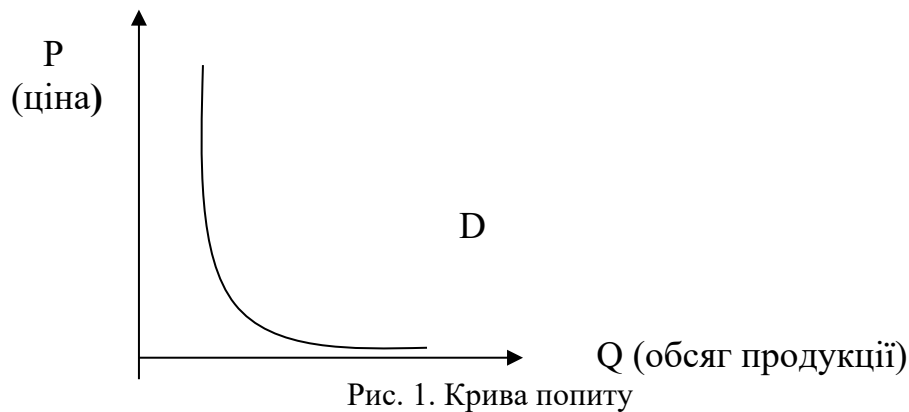

Рис. 1. Крива попиту

Сутність закону пропозиції така: при підвищенні ціни обсяг пропозиції збільшується і навпаки.

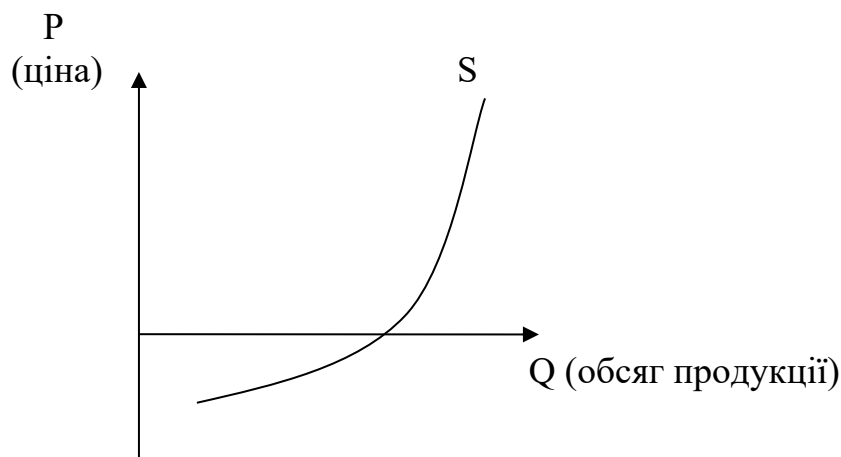

Рис. 2. Крива пропозиції

В тому випадку, коли попит дорівнює пропозиції, має місце ринкова рівновага. Ціна, за якої в даному випадку відбувається купівля – продаж, називається ціною рівноваги.

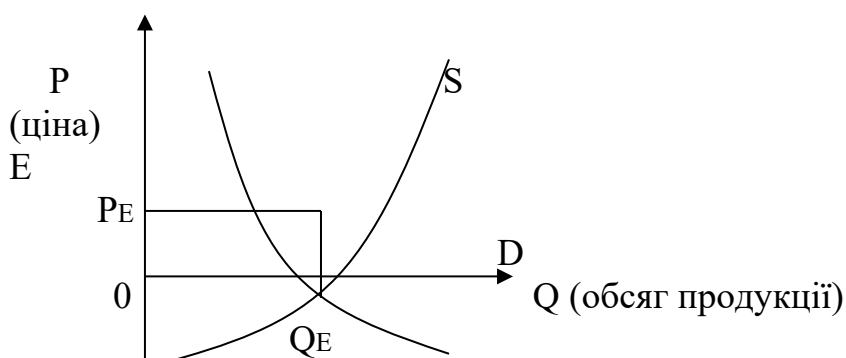

Рис.3. Ринкова рівновага

Методи досягнення ринкової рівноваги:

- 1) відхилення ціни від вартості товарів;
- 2) використання заходів грошово – кредитної і податкової політики;
- 3) використання зовнішньоторговельних зв'язків (експорт, імпорт товарів).

3. Конкуренція, її форми і методи.

Конкуренція – це форма антагоністичного суперництва між виробниками за кращі умови виробництва і збуту продукції.

В залежності від сфери дії розрізняють такі форми конкуренції:

- внутрішньогалузеву (конкуренція між виробниками однієї галузі);
- міжгалузеву (конкуренція між виробниками різних галузей економіки).

Капіталістичний спосіб виробництва пройшов дві стадії у своєму розвитку: домонополістичний капіталізм (17 – 19 ст.) і монополістичний капіталізм (20 – 21 ст.).

Монополія на межі 19-20 ст. стає панівним суб'єктом господарювання. Вона являє собою об'єднання багатьох капіталістичних підприємств, яке концентрує в своїх руках значну частину виробництва продукції певного виду і внаслідок цього може впливати на ціновий механізм.

Основні форми монополій:

- картель;
- синдикат;
- трест;
- концерн.

В залежності від історичних етапів розвитку капіталізму розрізняють вільну конкуренцію (панує у період домонополістичного капіталізму) і монополістичну (панує в період монополістичного капіталізму).

Основні риси вільної конкуренції :

- 1) виробництво продукції здійснюється великою кількістю незалежних товаровиробників (підприємств);
- 2) на ринку панують вільні ціни, які залежать від попиту і пропозиції. Товаровиробники не мають впливу на ціни;
- 3) вільна конкуренція забезпечує товаровиробникам середній прибуток.

Основні риси монополістичної конкуренції:

- виробництво продукції переважно здійснюється монополіями;
- монополії як товаровиробники мають вплив на ціни;
- забезпечує отримання монополіям монополією високого прибутку.

В період монополістичного капіталізму конкуренція точиться:

- а) між монополіями;
- б) у середині монополій;
- в) між монополіями і аутсайдерами;
- г) між немонополізованими підприємствами.

Методи конкуренції:

- 1) цінова конкуренція;
- 2) нецінова конкуренція:
 - якість товарів;
 - форма оплати;
 - випуск товарів-замінників;
 - умови післяпродажного обслуговування покупця товару;
- 3) реклама;
- 4) неекономічні методи конкуренції:
 - промислове шпигунство;
 - судові переслідування;
 - диверсії;
 - підкуп;
 - таємні договори;
 - шантаж тощо.

4. Монополізм і його негативні наслідки. Антимонopolьна політика держави.

Монополізація економіки – безмежне панування монополій в усіх сферах економічного життя країни.

Негативні наслідки монополізації:

- постійне зростання цін;
- гальмування науково-технічного прогресу;
- диспропорціональність у розвитку окремих галузей народного господарства;
- придушення конкуренції;
- забезпечення диктату виробника над споживачем.

Заходи антимонopolьної політики:

- використання антимонopolьного законодавства;

- створення спеціальних державних органів, що контролюють ступінь монополізації ринку;
- блокування цін;
- обмеження рівня рентабельності підприємств;
- примусове подрібнення крупних монополій;
- вилучення в судовому порядку частини монопольного прибутку на користь держави;
- ув'язнення президента компанії на термін до трьох років.

ТЕМА 7. РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА

ПЛАН:

1. *Поняття, суть і функції ринкової інфраструктури*
2. *Види банків і їх діяльність. Банковська система України.*
3. *Товарна біржа, її суть та види*
4. *Фондова біржа. Біржа праці та її функції*

1. Поняття і суть ринкової інфраструктури

Сучасний ринок є неможливим за відсутності розвинутої інфраструктури. *Інфраструктура* (від лат. *infra* — «нижче», «під» і *structura* — «споруда», «будова») — комплекс взаємопов'язаних обслуговуючих структур або об'єктів, забезпечуючих основу функціонування системи.

Ринкова інфраструктура — це різні установи, підприємства, організації, що обслуговують різноманітні види ринків, створюють сприятливі умови для їхнього ефективного функціонування. Це — біржі, банки, фінансово-кредитні посередники, комерційні фонди, страхові агенції, служби зайнятості, торговельні та інші організації, кожна з яких діє у своїй сфері.

До основних об'єктів інфраструктури відносять: біржі, аукціони, ярмарки, банки, страхові компанії, інформаційні центри, рекламні агентства, торгові палати, консалтингові та аудиторські компанії.

Сутність інфраструктури повніше розкривають виконувані нею функції, зокрема:

Основні функції ринкової інфраструктури полягають в тому, що вона через свої елементи

- здійснює правове і економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах;
- забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань;
- сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств;
- регулює рух робочої сили;
- створює необхідні умови для ділових контактів підприємців;
- сприяє підвищенню ефективності роботи суб'єктів регульованих ринкових відносин внаслідок їх спеціалізації;
- здійснює маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування;
- сприяння процесу державного регулювання економіки та контролю над ринковими процесами.

Ці функції реалізуються відповідними елементами ринкової інфраструктури, які можна згрупувати у *такі три блоки:*

- *організаційно-технічна інфраструктура*, куди входять товарні біржі і аукціони, торгові дома і торгові палати, холдингові і брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і

засоби оперативного зв'язку ;

- *фінансово-кредитна інфраструктура* ринку, куди входять банки, фондові і валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії , фонди профспілок та інших громадських організацій, тобто усі ті, хто може займатися мобілізацій тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім — і в капіталовкладення ;

- *організаційно-дослідна інфраструктура* включає наукові інститути, що вивчають ринкові проблеми, інформаційно-консультаційні фірми, аудиторські організації, спеціальні учбові заклади.

Основне призначення інфраструктури ринку – забезпечити цивілізований характер діяльності ринкових суб'єктів.

2. Види банків і їх діяльність

Немає необхідності доводити, що розвинута ринкова економіка не може існувати без відповідних видів банків. Згідно із Законом України « Про банки і банківську діяльність» **банки** — це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій.

В економіці кредитно-банківська система представлена різноманітними банками та іншими кредитно-банківськими установами. В організаційному аспекті банківська система є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих банків, кожний із яких виконує функції , що впливають з його призначення.

Емісійний банк (центральний банк) — має монопольне право на випуск (емісію) банківських білетів (грошових знаків, банкнот). Основним його завданням є проведення державної політики в галузі грошового обігу, кредиту і розрахунків, регулювання діяльності всієї банківської системи, здійснення функцій центральної системи. Цей банк, як правило, націоналізований і його прийнято називати Державним Національним або Центральним банком.

Комерційний банк — найбільш універсальний тип банку, який займається широким колом операцій, в тому числі наданням кредитів промисловим, торговельним та іншим підприємствам переважно за рахунок коштів , залучених у вигляді депозитів (вкладів). Ці банки здійснюють також різноманітні комерційні послуги і операції. Інвестиційні банки спеціалізуються на фінансуванні і довго строковому кредитуванні різноманітних підприємств і цілих галузей. Розрізняють фінансові інвестиції , які здійснюють шляхом купівлі банком цінних паперів, тобто вкладення шляхом вкладення грошей в цінні папери, і «реальні» інвестиції , що здійснюються шляхом вкладення капіталу в промисловість, будівництво, сільське господарство та ін., тобто в об'єкти виробничої і невиробничої сфери.

Іпотечні банки спеціалізуються на тому, що надають довгострокові

позики під заставу нерухомості.

Інноваційні банки здійснюють кредитування (в основному венчурні , тобто зв'язані з певним ризиком) на всіх етапах і стадіях інноваційного процесу створення та впровадження різних нововведень і науково-технічних розробок.

Ощадні банки — це фінансово-кредитні установи для залучення вільних коштів населення, зберігання заощаджень, здійснення безготівкових розрахунків надання населенню кредитів, проведення розрахунково-грошових операцій щодо обслуговування населення , включаючи операції з цінними паперами.

Значну роль у світі відіграють *міжнародні банки, міждержавні банки*, в тому числі Міжнародний банк реконструкції і розвитку, банк міжнародних розрахунків , міжнародний банк економічного співробітництва, європейський інвестиційний банк та ін.

Банковська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та системи комерційних банків різних видів і форм власності.

Згідно із Законом «Про банки і банківську діяльність» вони є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих та розпорядчих органів державної влади.

Національний банк є центральним банком країни, її емісійним центром, що проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому тощо. Йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків. Національний банк створює державну скарбницю країни, організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золото, валютні запаси.

3. Товарна біржа , її суть та види

У класичному розумінні, **біржа** — це , по-перше, місце, де регулярно в один і той же час здійснюються торги певними товарами . По-друге, це об'єднання торговців або біржових посередників , які спільно оплачують витрати на організацію торгів, установлюють правила торгівлі, визначають санкції за їх порушення. Сенс такого об'єднання в тому, що воно дозволяє швидше і з меншими витратами продати і купити товар, полегшує і спрощує процес торгівлі. В результаті цього біржа — це особливий ціноутворюючий механізм.

З розвитком біржової торгівлі виділилась особлива група так званих «біржових товарів». Це якісно однорідна продукція, яка користується масовим попитом і окремі партії якою взаємозамінні з точки зору споживачів. До біржових товарів сьогодні відносяться , зокрема , зернові і олійні культури, кава, нафта, кольорові метали.

В Законі України «Про товарну біржу» дається таке визначення : «товарна біржа є організацією, що об'єднає юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має за мету надання послуг в укладанні

біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозиції товарів, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних з ним товарних операцій». Згідно із Законом товарна біржа діє на основі самоврядування, господарської самостійності, є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, власний розрахунковий, валютний та інші рахунки в банках, печатку із зображенням свого найменування.

Існуючий тип товарної біржі — ф'ючерсна біржа, це ринок прав на товар, а не ринок реального товару. Перші ф'ючерсні біржі виникли у другій половині XIX ст. В Чикаго була створена перша у світі ф'ючерсна біржа зернових товарів.

На біржах укладають два основних види угод: угоди на реальний товар і термінові (ф'ючерсні угоди). Угоди на реальний товар завершуються переходом від продавця до покупця тобто здаванням — прийняттям реального товару на одному із біржових складів. Угоди на реальний товар залежно від терміну поставки діляться на угоди з негайної поставкою і угоди з поставкою в майбутньому.

Угоди з негайною поставкою називають угодами на наявний товар («кеш») або «спот»). Угоди на товар з поставкою в майбутньому називають угодами на строк, або *форвард*. Ці угоди передбачають поставку продавцем реального товару за ціною, яка зафіксована в контракті на момент його підписання, і в строк, обумовлений контрактом. Тривалість цього строку встановлює біржа.

Термінові (ф'ючерсні) угоди на відміну від угод на реальний товар не передбачає зобов'язання сторін поставити або прийняти реальний товар в строк, обумовлений контрактом, а передбачає купівлю і продаж прав на товар (паперові операції). Результатами таких угод є не передача реального товару, а виплата або одержання різниці між ціною день його виконання. При операціях на строк одна сторона завжди виграє, а інша — програє. Для прискорення цих операцій і полегшення ліквідації контрактів, а також для спрощення розрахунків за ними, біржами розроблені повністю стандартизовані форми ф'ючерсних контрактів.

Спекулятивні операції здійснюються на біржі з метою одержання прибутку від купівлі-продажу біржових контрактів у результаті різниці між ціною біржового контракту в день його укладання і ціною в день його виконання.

Учасниками біржових операцій можуть виступати торговельні фірми, торговельні фірми, промислові фірми, плантаційні фірми і власники елеваторів, фірми з переробки сировини, брокери або маклери.

Брокери — це посередники при укладенні угоди між покупцями і продавцями товарів, цінних паперів, валюти та інших цінностей на фондових біржах, валютних, страхових і фрахтових ринках. Діють за дорученням і за рахунок своїх клієнтів, одержуючи за посередництво певну плату брокеридж.

В сучасних умовах основну частину посередницьких операцій здійснюють великі брокерські фірми з розгалуженою мережею філій, що

мають тісні зв'язки з банками. Існують різні категорії брокерів: біржові, страхові, позичкові, валютні та ін.

4. Фондова біржа. Біржа праці та її функції

Фондова біржа — організований ринок цінних паперів, що виконує функцію мобілізації грошових засобів для довгострокових інвестицій в економіку та для фінансування державних програм.

Цінні папери — документи, що виражають майнові (боргові) зобов'язання. *Види цінних паперів*

Акції — цінні папери, випущені акціонерними товариствами, які засвідчують вкладення певної кількості капіталу і дають право їхньому власникові на отримання певного доходу (дивіденду) з прибутку акціонерного товариства.

Облігація — документ , що засвідчує передачу грошей у борг на певний строк із правом отримання щорічного фіксованого доходу та зобов'язання про повернення суми боргу у визначений строк.

Вексель — письмове боргове зобов'язання за встановленою законом формою, яке видається позичальником (боржником , векселедавачем) кредиту (векселеотримувачу), що надає останньому право вимагати від боржника повернення зазначеної у векселі суми в певний строк.

Варрант — цінний папір, що випускається разом з облігацією чи привілейованою акцією і дає її власникові право на додаткові пільги у визначений час.

Ваучер — майновий купон, що випускається в процесі приватизації державного майна для придбання акцій підприємств, які підлягають приватизації.

На первинному ринку цінних паперів відбувається розміщення щойно випущених цінних паперів. Емітентами можуть бути : державні органи влади різних рівнів, підприємства , організації , іноземні юридичні особи.

Вторинний ринок цінних паперів забезпечує перепродаж раніше випущених цінних паперів через фондову біржу і позабіржовий оборот. Громадяни та юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені за свій рахунок , є **інвесторами**.

Біржа праці — державна структура , яка опосередковує стосунки між роботодавцями та найманою робочою силою.

Функції служби зайнятості (біржі праці):

- Вивчення та прогнозування ситуації на ринку праці;
- Організація громадських робіт ;
- Організація перекваліфікації кадрів за вимогами ринку ;
- Виплата допомоги з безробіття; відшкодування (часткове) витрат , пов'язаних зі зміною місця роботи.

Тема 8. Економічні основи функціонування підприємства. Підприємництво

ПЛАН:

- 1. Підприємство як первинна ланка економіки. Види та організаційні форми підприємств.*
- 2. Підприємництво, його сутність та умови існування. Види підприємництва.*
- 3. Сутність капіталу, його кругообіг і оборот.*
- 4. Витрати виробництва та їх види. Собівартість продукції і шляхи її зниження.*
- 5. Прибуток і його функції. Норми і маса прибутку.*

1. Підприємство як первинна ланка економіки. Види підприємств

Підприємство - самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським Кодексом України та іншими законами.

Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності.

Підприємство, якщо законом не встановлено інше, діє на основі статуту або модельного статуту. Підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків та може мати печатки. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, (визнається підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання - юридичної особи);
- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності);
- спільне комунальне підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами - суб'єктами співробітництва.

В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом.

У разі якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить не менш як десять відсотків, воно визнається підприємством з іноземними інвестиціями. Підприємство, в статутному капіталі якого іноземна інвестиція становить сто відсотків, вважається іноземним підприємством.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який призначається (обирається) засновником (наглядовою радою такого підприємства у разі її утворення), керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

У випадках існування залежності від іншого підприємства, передбачених статтею 126 Господарського Кодексу, підприємство визнається дочірнім.

2. Підприємництво, його сутність та умови існування. Види підприємництва

Господарський Кодекс України визначає підприємництво (господарська комерційна діяльність) - як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом.

Підприємництво здійснюється на основі:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення

матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

- вільного найму підприємцем працівників;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця.

Підприємці мають право укладати з громадянами договори щодо використання їх праці. При укладенні трудового договору (контракту, угоди) підприємець зобов'язаний забезпечити належні і безпечні умови праці, оплату праці не нижчу від визначеної законом та її своєчасне одержання працівниками, а також інші соціальні гарантії, включаючи соціальне й медичне страхування та соціальне забезпечення відповідно до законодавства України.

Підприємництво є проявом науково-технічної, економічної (комерційної), організаційної творчості і новаторства. Сучасна західна література поділяє підприємницьку діяльність на три функції:

- ресурсну (мобілізація капіталу, трудових, матеріальних і інформаційних ресурсів);
- організаційну (організація виробництва, збуту, маркетингу, реклама);
- творчу (новаторство, генерація і використання ініціативи, вміння ризикувати).

Підприємницька діяльність здійснюється в певних формах і видах.

Основними формами підприємництва є приватне, колективне і державне. Використання тієї або іншої форми підприємництва залежить від того, діє підприємець самостійно чи в кооперації з іншими підприємцями, використовує для бізнесу лише своє майно чи залучає і майно інших осіб, використовує лише особисту працю чи залучає і найманих робітників.

Види і форми підприємства класифікуються по ряду ознак: За сферами діяльності можна виділити 3 види:

Підприємства, що діють у сфері матеріального виробництва та його великих підрозділів (будівництво, машинобудування) і нематеріального виробництва, відмітною ознакою якого є створення особливого продукту послуг (матеріальних послуг);

Підприємства, що займаються посередницькою діяльністю, завдання яких встановлення зв'язків і укладання контрактів між підприємствами ;

Сфера нематеріального обслуговування (це невиробничі послуги, які є показниками рівня життя в країні: (торгівля);

За кількістю видів виробленої продукції підприємства поділяються:

На спеціалізовані, що випускають обмежену кількість видів товарів і багатoproфільні, що виробляють різні товари у великому асортименті.

У свою чергу, залежно від рівня спеціалізації виділяють підприємства: з предметної, подетальної, технологічної та змішаної спеціалізацією.

Предметна - виробництво готових до вживання товарів.

Подетальна - випуск запасних деталей і частин .

Технологічна - коли на підприємстві зосереджена певна стадія технічного процесу .

Змішана - характеризується наявністю на підприємстві діяльності з предметної та технологічної спеціалізації.

За розміром: великі, середні, малі.

3. Сутність капіталу, його кругообірот і оборот.

Слово «капітал» походить від латинського слова (capitalis), що означає «головний». Аристотель ввів поняття «хремастика», яке походить від слова «хрема», що означає «майно», «володіння». Хремастика – діяльність, спрямована на отримання прибутку.

Класики англійської буржуазної політекономії Сміт і Рікардо розглядали капітал як запас (засобів виробництва, їжі, одягу тощо). У першій половині 19 ст. французький економіст Сей висунув теорію трьох факторів виробництва. Він виділив три основні фактори виробництва: працю, землю, капітал, і вважав, що кожний фактор приносить дохід його власнику у певній формі. Під капіталом Сей розумів засоби виробництва, які приносять їх власнику дохід у вигляді прибутку.

У другій половині 19 ст. класики пролетарської політекономії Маркс і Енгельс сформулювали своє розуміння капіталу. За їх визначенням, **капітал** – основне виробниче відношення капіталістичного способу виробництва, яке полягає в експлуатації найманих робітників класом капіталістів. Вони вважали, що капітал треба розглядати як вартість, що самозростає, або як вартість, що приносить додаткову вартість.

Маркс ввів загальну формулу капіталу, яка має вигляд:

$$Г - Т - Г',$$

де: $Г' = Г + \Delta Г$ - гроші з приростом, а $\Delta Г$ – додаткова вартість.

Виникнення додаткової вартості Маркс пояснив через використання особливого товару – робочої сили. Внаслідок експлуатації робочої сили робітник створює не тільки вартість, що відшкодовує витрати на робочу силу, але й приріст вартості, що перетворюється на прибуток.

У вітчизняній літературі замість терміну «капітал» використовують термін «виробничі фонди».

Виробничі фонди – це сукупність економічних відносин, які складаються з приводу формування і використання матеріальних і грошових засобів на підприємстві.

Основні риси виробничих фондів:

- вони використовуються для виробництва продукції;
- відновлюються людською працею (отже, мають вартість);
- знаходяться у постійному русі.

Рух виробничих фондів характеризують такі поняття, як кругооборот і оборот виробничих фондів.

Кругооборот виробничих фондів – процес руху фондів, при якому вони послідовно проходять три стадії і приймають три функціональні форми.

Загальна формула кругообороту фондів:

$$\Gamma - T \begin{matrix} \nearrow \text{ЗВ} \\ \searrow \text{РС} \end{matrix} \dots B \dots T' - \Gamma'$$

де Γ - гроші; T - товар; $РС$ - робоча сила; $ЗВ$ - засоби виробництва.

B - процес виробництва;

$T1$ - новостворений товар;

$\Gamma 1$ - початково авансований грошовий капітал з приростом (додатковою вартістю).

На першій стадії фонди виступають у грошовій формі, на другій – у продуктивній формі, на третій – у товарній формі.

Кругооборот фондів, що постійно повторюється, називається оборотом фондів.

Час обороту фондів – час з моменту авансування фондів у грошовій формі і до їх повернення підприємцю у тій самій формі.

Час обороту включає в себе:

- час виробництва;
- час обігу.

До складу виробничих фондів входять основні фонди і оборотні. Основні фонди – це частина виробничих фондів, яка переносить свою вартість на виготовлену продукцію поступово по частинах, і для її відшкодування потрібно декілька кругооборотів. По натуральній формі основні фонди виступають у вигляді засобів праці.

Оборотні фонди – це частина виробничих фондів, що переносить свою вартість на продукцію відразу цілком і відшкодовується в кінці кожного кругообороту.

По натуральній формі до оборотних фондів відносять сировину, матеріали, паливо, електроенергію, напівфабрикати. До оборотних фондів відносять також витрати на робочу силу.

4. Витрати виробництва та їх види. Собівартість продукції і шляхи її зниження.

Будь-яке виробництво пов'язане з витратами. Необхідно розрізняти поняття «затрати» і «витрати», що пов'язано з відмінностями у використанні

на виробництві ресурсів (матеріальних, трудових, природних, інформаційних і т.п.) та їх вартісної оцінки.

Тому витрати – це не просто затрати, а затрати ресурсів, що набули на ринку вартісної оцінки. Існує кілька підходів до розгляду витрат виробництва. Так, з позицій соціально-економічних відносин витрати виробництва діляться на витрати суспільства і витрати підприємства.

Суспільні витрати виробництва – це сукупність затрат живої і уречевленої праці, які знаходять своє вираження у вартості готової продукції.

Витрати підприємства включають в себе витрати на засоби виробництва і на робочу силу.

Витрати підприємства бувають:

- сукупні; середні; граничні; постійні; змінні.

Витрати підприємства складаються з усієї суми витрат на виробництво продукції та її реалізацію. Ці витрати в грошовій формі називаються собівартістю продукції. Вона показує, чого коштує підприємству виробництво і реалізація продукції. Тому кожне підприємство здійснює облік своїх витрат, визначає їх загальну суму і калькулює собівартість одиниці продукції.

Сучасні західні економісти розглядають витрати з точки зору господарника, найбільш практичне значення для якого має поділ витрат на постійні і змінні. Різниця між цими витратами обумовлена неоднаковим характером залежності між обсягом виробництва продукції та абсолютною величиною цих затрат.

Постійні витрати фірми (підприємства) – це ті, які не залежать від обсягу виробництва. Вони залишаються незмінюваними для фірми. До них відносять : витрати на опалення та освітлення приміщень, заробітну плату адміністративно-управлінського персоналу, оренду плати, амортизаційні відрахування, проценти за кредит тощо. Ці витрати повинні бути оплачені навіть у випадку зупинки підприємства.

Змінні витрати — це затрати, які безпосередньо залежать від кількості виробленої продукції, хоча у розрахунку на одиницю продукції вони залишаються незмінними. До змінних відносяться витрати на сировину, матеріали, паливо, електроенергію, тару та інші затрати чисто виробничого призначення. Змінними витратами підприємець може управляти шляхом зміни обсягів виробництва.

Слід підкреслити, що в умовах ринкової економіки постійні і змінні витрати є одним із найважливіших інструментів аналітичних розрахунків, які спрямовані на вибір ефективних варіантів виробництва товару.

Для вимірювання витрат на виробництво одиниці продукції використовуються на виробництво одиниці продукції використовуються категорії середніх постійних і середніх змінних витрат. Поняття середніх витрат важливе для визначення прибутковості фірми. Якщо ціна дорівнює середнім витратам, то фірма має нульовий ефект, прибуток відсутній. Якщо ціна менша від середніх витрат, то фірма несе збитки і може збанкрутувати.

Якщо ж ціна більша від середніх витрат, то фірма має прибуток у розмірі цієї різниці.

Отже, витрати підприємства, виражені у грошовій формі, називаються собівартістю продукції. Собівартість може бути індивідуальна, галузева, зональна.

В свою чергу індивідуальну собівартість поділяють на:

- виробничу (витрати на виробництво продукції);
- повну, або комерційну (витрати на виробництво і реалізацію продукту).

Основні елементи витрат на підприємстві:

- 1) амортизація;
- 2) витрати на сировину і матеріали;
- 3) витрати на заробітну плату;
- 4) адміністративно – управлінські витрати.

Основні шляхи зниження собівартості продукції:

- а) зростання продуктивності праці;
- б) застосування нової техніки і технології;
- в) ресурсозбереження;
- г) підвищення кваліфікації робітників;
- д) запровадження наукової організації праці на підприємстві.

5. Прибуток і його функції. Норма і маса прибутку

К. Маркс визначив прибуток як перетворену форму додаткового продукту. Західні економісти, тісно пов'язують виникнення прибутку з підприємницькою діяльністю. Їх трактування прибутку з нерозривно пов'язано з поняттям підприємницького доходу, який розглядається як винагорода підприємцю за підприємницький талант, проявлену ініціативу, впровадження інновацій, виробництво нового продукту, прийняття рішень щодо управління фірмою і відповідальність за ризик.

Прибуток – грошовий вираз вартості додаткового продукту. Кількісно прибуток визначається як різниця між виручкою від реалізації продукції і її собівартістю.

Функції прибутку: оцінна, розподільча, стимулююча, функція нагромадження.

Норма прибутку визначається за такою формулою:

$$p' = \frac{m}{c + v} * 100\%,$$

де: p' – норма прибутку;

m – вартість додаткового продукту;

$c + v$ – собівартість продукції.

Щоб визначити масу прибутку, використовують формулу:

$$p = p' * K_{ав}$$

де: p – маса прибутку;

p' – норма прибутку;
Кав – авансований капітал.

ТЕМА 9. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ. ОСНОВИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

ПЛАН:

- 1. Сутність аграрних відносин. Форми власності на землю та форми господарювання в сільськогосподарському виробництві.*
- 2. Агропромислова інтеграція. Агропромисловий комплекс, його структура і функції.*
- 3. Рентні відносини. Земельна рента та її види. Ціна землі.*
- 4. Аграрна політика України на сучасному етапі.*

1. Сутність аграрних відносин. Форми власності на землю та форми господарювання в сільськогосподарському виробництві.

Важливою складовою частиною народного господарства кожної країни є агропромисловий комплекс (АПК), який становить собою сукупність галузей, зайнятих виробництвом продукції сільського господарства, її зберіганням, переробленням доведенням до споживачів.

Організаційно-господарська структура АПК включає в себе:

- галузі промисловості, що постачають сільському господарству засоби виробництва, а також галузі, які зайняті виробничо-технічним обслуговуванням сільського господарства;
- сільське господарство; галузі, які забезпечують доставку сільськогосподарської продукції до споживачів (заготівля, переробка, зберігання, транспортування, продаж);
- галузі інфраструктури, які забезпечують загальні умови розвитку АПК, а також умови життєдіяльності людей (дорожньо-транспортне господарство та інше).

Завдання АПК - забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Це можливо за умови ефективної роботи ланок, що входять до складу АПК.

Основною ланкою АПК є сільське господарство, виробничі відносини в якому визначаються відносинами.

По-перше, вирішальним засобом сільськогосподарського виробництва виступає земля, яка не є продуктом праці і не може бути відтворена. Саме використання землі надає сільському господарству таких особливостей, яких немає у промисловості, транспорті, будівництві та інших галузях. У несільськогосподарській сфері земля є лише просторовим базисом і своєрідною коморою корисних копалин та інших ресурсів.

По-друге, залежність кінцевих результатів не лише від економічних та науково-технічних факторів, а й від природної родючості ґрунтів, кліматичних і погодних умов. Тому однакова кількість праці може створювати різну кількість продуктів, споживних вартостей.

По-третє, сезонний характер сільськогосподарського виробництва. Це породжує серйозні проблеми щодо відтворення робочої сили, зайнятості

працюючих та інше. В деяких галузях сільського господарства, передусім у землеробстві та виробництві м'яса, має місце значний розрив у часі між затратами праці і одержанням продуктів: праця витрачається на протязі року, а результати одержують періодично, або в кінці року.

По-четверте, значна частина виробничих затрат сільськогосподарських підприємств (насіння, корми, продуктивна худоба тощо) відтворюється в натуральній формі всередині даного господарства.

По-п'яте, специфічна оборотність виробничих фондів, яка проявляється у нетривалому використанні повного комплексу машин, більш повільній оборотності засобів праці порівняно з іншими галузями виробництва, відносно високій фондоємності сільськогосподарського виробництва.

За земельним кодексом (ст. 78): Право власності на землю - це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

Право власності на землю набувається та реалізується на підставі Конституції України, цього Кодексу (ЗК), а також інших законів, що видаються відповідно до них.

Земля в Україні може перебувати у **приватній, комунальній та державній власності**. Ст. 80 ЗК:

Суб'єктами права власності на землю є:

- а) громадяни та юридичні особи - на землі приватної власності;
- б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Фізичні та юридичні особи набувають права приватної власності на земельні ділянки на підставі: придбання, безоплатної передачі, прийняття спадщини, виділення в натурі, приватизації тощо.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності.

Право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, державних органів приватизації відповідно до закону.

Розглянемо декілька **об'єктів організаційно-правових форм господарювання**:

Підприємства:

- *фермерське господарство* - форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання

прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону;

- *приватне підприємство* - підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання - юридичної особи.

Господарські товариства:

- *акціонерне товариство* - господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства;

- *товариство з обмеженою відповідальністю* - господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів;

- *товариство з додатковою відповідальністю* - товариство, статутний фонд якого поділено на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а за недостатністю цих сум - додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

Кооперативи:

- *сільськогосподарський кооператив* - юридична особа, утворена фізичними та (або) юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу;

- *сільськогосподарський виробничий кооператив* - юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва;

- *сільськогосподарський обслуговуючий кооператив* - кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності.

2. Агропромислова інтеграція. Агропромисловий комплекс, його структура і функції.

Агропромислова інтеграція - це об'єктивний процес об'єднання спеціалізованого, пов'язаного спільним виробничим циклом сільськогосподарського і промислового виробництва в єдину систему відтворення.

На її розвиток значний вплив має рівень технологічної і організаційної єдності взаємопов'язаних підприємств, особливості окремих галузей, специфіка перероблюваної сільськогосподарської продукції, технологій її переробки. Факторами, що впливають на інтеграцію сільського господарства і пов'язаних з ним галузей, є також рівень розвитку колективних і державних сільськогосподарських підприємств, селянських господарств, їх спеціалізація. Економічна основа агропромислової інтеграції визначається товарно-грошовим обміном, ринком. Останній об'єднує, організовує їх в галузевому і територіальному відношенні. Ринковий механізм регулювання виробництва створює об'єктивну необхідність для все більш тісної взаємодії і взаємозалежності окремих елементів економічної системи. Все це характеризує агропромислову інтеграцію як багатогранний процес, що розвивається у різноманітних формах.

Найбільш простою формою агропромислової інтеграції є контрактне виробництво сільськогосподарської продукції для торгових і переробних підприємств відповідно до укладених угод. У нашій державі відбувається використання угод при реалізації продукції сільського господарства переробними підприємствами і торгівлі, матеріально-технічному забезпеченню і виробничому обслуговуванню аграрного виробництва.

На рівні первинної ланки суспільного виробництва агропромислова інтеграція проявляється у формі агропромислових підприємств, комбінатів, об'єднань, агрофірм. Слід мати на увазі, що такі агропромислові формування виникають за наявності прямих і усталених зв'язків між сільськогосподарськими, з одного боку, та переробними, торговими підприємствами і організаціями, з іншого, високого рівня концентрації та товарності виробництва.

Поряд з низовими агропромисловими формуваннями в межах окремих областей, зон і районів функціонують регіональні агропромислові комплекси (РАПК). Вони охоплюють сільське господарство окремого регіону та галузі, що забезпечують цей комплекс засобами виробництва, здійснюють надання виробничих послуг та переробляють, зберігають і доставляють продукцію до споживачів. Кожен з таких комплексів не має всього набору галузей, які входять до складу агропромислового комплексу більш високого рівня.

У межах національних економік агропромислова інтеграція базується на більш масштабному інтеграційному процесі - формуванні агропромислового комплексу країни. Він є економічною категорією, що виражає сукупність виробничих відносин між аграрним виробництвом і пов'язаним з ним

галузями з виготовлення і доведення до споживачів товарів, вироблених із сільськогосподарської сировини.

У національній економіці кожної країни агропромисловий комплекс займає одне з провідних місць і є однією з найбільших сфер підприємницької діяльності, яка в зарубіжній економічній літературі дістала назву «агробізнес». АПК належить до базових народногосподарських комплексів, його функціонування і розвиток визначають умови життєдіяльності суспільства.

АПК – це сукупність галузей народного господарства, зайнятих виробництвом продукції сільського господарства, її зберіганням, переробкою і доведенням до споживача.

До складу АПК входять три взаємопов'язаних сфери:

- сільське господарство, яке формує сировинну базу АПК;
- галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговування АПК;
- галузі зі збереження, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції.

Головною ланкою АПК є сільське господарство, яке охоплює рослинництво і тваринництво та створює сировинну базу для переробної промисловості. Другою ланкою є галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговують АПК — сільськогосподарське машинобудування (комбайни, трактори, сівалки, зрошувальні системи, обладнання для сховищ, харчової та легкої промисловостей тощо), хімічна промисловість (виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, фарбників і консервантів), комбікормова та мікробіологічна промисловість, виробництво тари, спеціального устаткування та приладів для АПК, наукове обслуговування, сільськогосподарське та меліоративне будівництво. Третьою ланкою АПК є галузі, що займаються зберіганням, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції, вони

АПК виконує притаманні йому функції за наявності науково обґрунтованої галузевої структури, до якої входять три основні сфери:

1) виробництво засобів виробництва для сільського господарства та його виробничо-технічне забезпечення (тракторне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив, капітальне будівництво в АПК тощо);

2) безпосередньо сільське господарство;

3) галузі, що забезпечують заготівлю, транспортування, переробку сільськогосподарської продукції і доведення її до споживача (легка, харчова, м'ясна, молочна, борошно-круп'яна і комбікормова галузі, торгівля продовольчими товарами).

У структурі АПК України перша сфера становить 12,5%, друга - 48,5%, третя - 39%. При цьому за останні роки дещо зменшилася питома вага сільського господарства за рахунок збільшення частки переробних галузей. Це закономірний процес, притаманний АПК розвинутих країн, де на сільське господарство припадає лише 10% продукції АПК.

У складі АПК важливе місце належить його інфраструктурі, яка

забезпечує загальні умови розвитку виробництва та життєдіяльності людей: це шляхово-транспортне господарство, матеріально-технічне обслуговування, складське і тарне господарство, галузі соціального обслуговування. При цьому слід виділити виробничу інфраструктуру, яка власне обслуговує виробництво, і соціальну, що забезпечує загальні умови життєдіяльності людей (житло, культурно-побутове обслуговування, торгівля, громадське харчування тощо). Відповідні ланки інфраструктури є в кожній з трьох зазначених сфер АПК.

Невід'ємною частиною АПК у ринковій економіці є також банки, біржі, кредитні установи й науково-консультативні фірми, страхові компанії, експертні об'єднання та ін.

3. Рентні відносини. Земельна рента та її види. Ціна землі.

Рентні відносини – економічні відносини, які складаються у сільському господарстві з приводу виробництва і використання надлишкового чистого доходу в умовах оренди землі.

Рента – надлишковий чистий дохід, який виступає як своєрідна форма платежу за користування чужою землею. Рента виникає за умови такої форми землекористування, як оренда землі. Існують такі види ренти:

- диференціальна;
- абсолютна;
- монопольна.

Диференціальна рента. Причиною її виникнення є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Джерелом диференціальної ренти є додаткова праця сільськогосподарських працівників, що створюють надлишковий чистий дохід. Надлишковий чистий дохід може виникати лише на кращих і середніх землях, і його виникнення пов'язано з особливостями ціноутворення на сільськогосподарську продукцію.

Суспільна ціна виробництва на сільськогосподарську продукцію визначається витратами на її виробництво на гірших земельних ділянках. В даному випадку суспільна ціна виробництва має відшкодовувати найбільші витрати на виробництво сільськогосподарської продукції і гарантувати отримання суспільно – нормальної величини чистого доходу.

На кращих і середніх ділянках індивідуальна ціна виробництва завжди буде нижчою, ніж суспільна ціна виробництва. Диференціальна рента в кількісному плані завжди визначається як різниця між суспільною і індивідуальною ціною виробництва на кращих і середніх землях.

Види диференціальної ренти:

- 1) диференціальна рента 1:
 - диференціальна рента 1 за родючістю;
 - диференціальна рента 1 за місцерозташуванням;
- 2) диференціальна рента 2.

Умовами виникнення диференти 1 є різна природна родючість ґрунтів і різне місцезнаходження земельних ділянок відносно пунктів реалізації сільськогосподарської продукції.

Диферента 2 виникає внаслідок кращого обробітку землі. Умовою її виникнення є відмінності у продуктивності додаткових капіталовкладень в обробіток земельних ділянок у порівнянні з тими, що визначають суспільну ціну виробництва сільськогосподарської продукції.

Абсолютна земельна рента – це різниця між вартістю і суспільною ціною виробництва сільськогосподарської продукції.

Причиною виникнення абсолютної земельної ренти є монополія приватної власності на землю.

Умова виникнення абсолютної ренти – більш низька органічна будова капіталу у сільському господарстві порівняно з промисловістю.

Монопольна рента – це різниця між монопольною ціною і вартістю сільськогосподарської продукції, що виробляється на обмежених землях особливої якості.

Причина утворення монопольної ренти – монополія приватної власності на землю особливої якості.

Умовами виникнення монопольної ренти є обмеженість і невідтворюваність особливих за якістю земель.

Джерело монопольної ренти – частина вартості додаткового продукту, що створюється додатковою працею найманих робітників в різних галузях матеріального виробництва (за межами сільського господарства) і перерозподіляється в процесі нееквівалентного обміну.

4. Аграрна політика України на сучасному етапі.

Аграрна реформа являє собою сукупність першочергових заходів, спрямованих на створення найсприятливішого економічного середовища для розвитку сільського господарства та скорішого виходу його із кризового стану.

Основні напрямки аграрної реформи в Україні:

- реформування земельних відносин (створення надійної правової бази для здійснення аграрної реформи);
- реформування соціальних типів господарств на селі (шляхом забезпечення соціальної спрямованості аграрних перетворень в економіці);
- перехід до вільного ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;
- реформування системи матеріально – технічного забезпечення господарств;
- реформування системи кредитування сільськогосподарських підприємств;
- подальший розвиток соціальної інфраструктури села тощо.

Нині правове регулювання аграрних відносин в Україні забезпечують

закони про пріоритетність соціального розвитку села, про власність, про підприємництво, про приватизацію. Земельний кодекс та ін.

Новий Земельний кодекс України, що набрав чинності 1 січня 2002 року, вирішує такі правові проблеми:

- юридично захищає селянина як власника землі;
- визначає права та обов'язки землекористувачів;
- дає можливість безплатно отримати земельну ділянку;
- передбачає оренду земельних ділянок;
- відкриває можливість застави земельної ділянки під кредит;
- зобов'язує землекористувачів берегти родючість землі та передбачає лише цільове її використання;
- забороняє іноземним громадянам набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення і не дозволяє їх продаж до 2005 року.

Однак безпідставно стверджувати, що аграрне законодавство України виконує своє суспільно-державне призначення належним чином. Воно ще не досить ефективно перш за все через те, що його норми не завжди достатньо науково обґрунтовані економічно і застосовується не повною мірою. Наукові обґрунтування правового поля повинні базуватися на змісті об'єктивних економічних законів, чільне місце серед яких належить закону зростаючих потреб, закону неухильного зростання продуктивності праці, закону суспільного поділу праці, законам вартості та власності, закону грошового обігу та ін. Поряд з удосконаленням законодавства необхідно, щоб на повну силу запрацював відомий принцип: "перед законом усі рівні, у тому числі й держава".

Право покликане виступати регулятором поведінки людей за допомогою системи норм, встановлених державою і зафіксованих у юридичних актах. Для цього необхідно створити атмосферу сприятливого, поважного ставлення громадян до права, забезпечити на ділі пріоритет прав людини та її інтересів. Але якщо ці умови порушуються, то в суспільстві виникають такі негативні явища, як правовий нігілізм, низький рівень додержання правових норм.

Україні потрібна така аграрна реформа, яка б не руйнувала побудоване, а створювала рівні економічні та правові умови для всіх сільськогосподарських товаровиробників незалежно від форми власності. Нехай вони змагаються між собою, на ділі доказують свою ефективність і перспективність. Слід врахувати й те, що весь цивілізований світ розвивається в напрямі кооперації сільськогосподарського виробництва та його інтеграції з іншими галузями економіки.

Тому, наголошуючи на вдосконаленні регулятивної функції аграрного права, слід більше приділяти уваги його охоронній функції. В умовах побудови правової держави проблема охорони прав та інтересів усіх суб'єктів аграрних відносин заслуговує на увагу законодавців, урядовців та науковців.

Тема 10. Трудові відносини і заробітна плата. Доходи населення

ПЛАН:

1. *Робоча сила як товар. Ринок праці*
2. *Доходи населення в ринковій економіці.*

1. *Робоча сила як товар. Ринок праці*

Впродовж кількох століть економісти сперечаються стосовно того, що продає найманий працівник капіталісту-підприємцю. Ще у XVII ст. англійський економіст Уільям Петті назвав об'єктом купівлі-продажу працю. Надалі до наших днів дискусія тривала навколо двох товарів: праці та робочої сили. Сучасні західні економісти ще одним об'єктом купівлі-продажу вважають послуги праці або робочої сили.

На перший погляд, здається, що найманий працівник продає працю.

Як ми уже знаємо, купівля-продаж товарів відбувається на ринку.

Праця — це процес свідомої доцільної діяльності людей. З цього виходить, по-перше, що працю не можна продавати, оскільки її не існує до моменту купівлі-продажу. На ринку робітник може продати лише здатність до праці, або робочу силу. Капіталіст купує у робітника — власника робочої сили — тимчасове розпорядження нею.

По-друге, якщо припустити, що робітник продає працю і отримує за неї повний еквівалент (що ця праця повністю оплачується), то незрозуміло, звідки виникає додатковий продукт.

Єдиним джерелом вартості, в тому числі додаткового продукту, є праця людини, а засоби виробництва не створюють додаткового продукту. Додаткова вартість, яка створюється працею підприємця або вищого менеджера, незначна за обсягом порівняно з додатковою вартістю, створеною найманими працівниками.

Робоча сила — сукупність фізичних, розумових та організаторських властивостей людини, набутих знань і досвіду, які вона застосовує у процесі виробництва споживних вартостей.

Робоча сила є основним елементом продуктивних сил у будь-якому суспільстві, але товаром стає лише за капіталізму. Це зумовлено тим, що робітник позбавлений власності на засоби виробництва і засоби існування, але сам він особисто вільний, тобто є власником своєї робочої сили і може розпоряджатися нею.

Робоча сила — специфічний, не схожий на всі інші, товар. Як визначається вартість традиційних товарів, показано вище. З'ясуємо, як зробити це стосовно робочої сили. Адже власник традиційного товару, продавши його, повністю втрачає на нього право власності, а власник робочої сили продає підприємцю лише на певний час здатність працювати.

Водночас, як і будь-який інший товар, робоча сила має дві сторони: споживну вартість і вартість, і в цьому полягає її тотожність з іншими товарами. Але **робоча сила** — товар специфічний, і ця специфічність

властива кожній із його сторін.

Щодо споживної вартості особливість цього товару в тому, що у процесі її споживання вона не зникає, а створює нову вартість, більшу від вартості самого товару робоча сила. Тому її специфічність полягає у здатності до такої кількості абстрактної праці, яка перевищує необхідні затрати праці на відтворення самої робочої сили.

Якщо робочу силу розглядати щодо вартості, то зрозуміло, що, як і будь-який інший товар, вона потребує суспільно необхідних затрат на своє відтворення за певних суспільних" умов. Мінімальна межа цих затрат — вартість життєвих засобів, які фізично необхідні робітникам. Водночас для відтворення робочої сили потрібно більше витрат, ніж для створення фізично необхідних робітникам життєвих засобів. По-перше, робітник не вічний і, отже, відтворення робочої сили повинно містити витрати на утримання його сім'ї, члени якої замінять його на виробництві після виходу на пенсію. По-друге, для виконання більш складної роботи потрібен певний рівень освіти і кваліфікації робітника, а це вимагає додаткових витрат на робочу силу. По-третє, діє закон зростання потреб (про який уже йшлося), внаслідок чого вартість робочої сили за незмінності всіх інших чинників зростає, тобто діє закон зростання вартості робочої сили. Його матеріальною основою є ускладнення споживної вартості робочої сили (її загальноосвітнього, кваліфікаційного, культурного та інших рівнів).

Робоча сила стає товаром при наявності таких умов:

- власник робочої сили — особисто, юридично вільна людина, вільно розпоряджається своєю робочою силою;
- власник робочої сили повинен бути вільним від засобів виробництва і предметів споживання;
- повинен бути клас, що володіє засобами виробництва, грошима і прагне збагачення. Вартість робочої сили-вартість життєвих засобів, що необхідні для утримання, відтворення робітника та його родини.

На вартість робочої сили впливає низка чинників:

- Рівень економічного розвитку країни.
- Історичні умови, за якими робоча сила формувалася як товар. Якщо в країні кількість робочих рук перевищувала кількість робочих місць, вартість робочої сили була невисокою.
- Кваліфікація робітника: чим вона вища, тим вища вартість робочої сили.
- Згуртованість осіб найманої праці (наявність і впливовість профспілок).
- Клімат: якщо робітник працює в умовах суворого клімату, йому потрібний теплий одяг, більш калорійна їжа тощо. Робітник прагне мати сім'ю, її потреби також повинні бути задоволені. Витрати на задоволення цих потреб є частиною вартості робочої сили.

Ринок праці — специфічна соціально-економічна форма руху робочої сили. Він являє собою сукупність відносин, які складаються між продавцем робочої сили і її покупцем.

Працездатне населення — це населення країни у працездатному віці, яке

за станом здоров'я може працювати.

Зайняте населення включає в себе робітників, що зайняті у суспільному виробництві, а також тих, хто працює неповний робочий день.

Сукупна робоча сила включає зайнятих і безробітних. До складу безробітних входять особи, які втратили роботу, тимчасово не працюють, але шукають роботу і готові стати до неї.

Рівень безробіття визначається за такою формулою:

$$\text{рівень безробіття} = \frac{\text{безробітні}}{\text{сукупна робоча сила}} * 100\%$$

Види безробіття:

- добровільне (коли людина добровільно відмовляється від роботи, бо її не влаштовують заробітна плата чи умови роботи);
- фрикційне (пов'язане із зміною роботи або місця роботи);
- конверсійне (пов'язане із скороченням Збройних Сил і звільненням у запас військовослужбовців);
- сезонне безробіття (особи працюють лише по окремих сезонах року);
- технологічне (пов'язане із вивільненням робітників із виробництва внаслідок застосування новітньої техніки і технології);
- циклічне (виникає у період економічних криз).

2. Доходи населення в ринковій економіці

Політика доходів, що здійснюється суспільством, являє собою важливу складову загальної соціально-економічної політики, оскільки показники доходів населення є характеристиками рівня життя й економічними характеристиками одночасно.

Доходи населення — це інструмент для визначення рівня добробуту суспільства. Ринкова економіка, орієнтуючи населення на підвищення свого добробуту, передусім за рахунок трудової активності, ініціативи і підприємництва, поряд з підтриманням соціально-незахищених груп населення потребує державних гарантій забезпечення споживання для всіх громадян.

Доходи населення — це сукупність коштів і витрат у натуральному виразі для підтримання фізичного, морального, економічного й інтелектуального стану людини.

Розрізняють грошові і натуральні доходи. Формування грошових доходів здійснюється за рахунок оплати праці працівників, виплат із соціальних фондів (соціальних трансфертів), підприємницьких доходів, доходів від власності, доходів від особистого підсобного господарства та індивідуальної трудової діяльності, інших доходів (аліментів, гонорарів, благодійної допомоги тощо).

Оплата праці — це винагорода за виконану роботу, а також оплата відпусток, святкових днів та іншого невідпрацьованого часу відповідно до трудового законодавства і колективних договорів. Окрім того, до цієї статті

доходів відносять стимулюючі доплати і надбавки, премії й одноразові заохочувальні виплати, компенсаційні виплати, пов'язані з режимом роботи й умовами праці тощо. Розмір заробітної плати, регулярність її виплат найбільшою мірою визначає рівень життя населення, особливо його частини з низькими доходами. Своєчасність виплат заробітної плати — один із найважливіших факторів соціально-політичної ситуації в Україні.

Класики буржуазної політекономії Сміт і Рікардо розглядали заробітну плату як плату за працю. Класики пролетарської політекономії Маркс і Енгельс розглядали її як форму вартості і ціну товару робочої сили. На поверхні економічної дійсності заробітна плата дійсно виступає як плата за працю. Це обумовлено такими факторами:

- 1) робітник може отримати заробітну плату лише тоді, коли він залучений до роботи на підприємстві;
- 2) робітник отримує її не відразу, а згодом;
- 3) величина заробітної плати коливається в залежності від результатів роботи.

Форми заробітної плати:

- почасова — форма оплати робочої сили, коли до уваги береться відпрацьований робочий час;
- відрядна (поштучна) — форма оплати робочої сили, коли до уваги береться кількість виготовленої продукції.

Системи заробітної плати — це різновиди її форм.

Системи почасової заробітної плати:

- проста почасова;
- почасово — преміальна.

Системи відрядної заробітної плати:

- проста відрядна;
- відрядно — преміальна;
- відрядно — прогресивна;
- відрядно — регресивна;
- штрафні системи.

До соціальних трансфертів належать пенсії, соціальна допомога, стипендії, страхові компенсації, відшкодування витрат інвалідам, відшкодування збитків репресованим громадянам.

В умовах ринкової економіки дедалі більшого значення набуває дохід від підприємницької діяльності, що являє собою винагороду підприємцю за виконання ним своїх функцій. Цей дохід формується за рахунок частини прибутку, що залишається у розпорядженні підприємця після виплати процентів за кредит і повністю залежить від ефективності господарювання.

Рівень доходів і заробітної плати осіб найманої праці, пов'язаних з малим бізнесом, вищий, ніж у середньому по народному господарству або промисловості.

Недержавні організації, особливо малі і середні, самостійно працюють на ринку, забезпечуючи зайнятість громадян без фінансової участі держави.

Проте виникають певні проблеми, пов'язані з формуванням доходів, оплатою праці, розвитком соціально-трудових відносин.

Особливостями формування доходів осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю і малим бізнесом, є:

- нестійкість отримуваного доходу, оскільки справа ведеться на свій ризик;
- частина прибутку використовується на особисте споживання, частина може бути використана на інвестиції і розширення справи, якщо є можливість збуту продукції або наданих послуг;
- часто відсутній соціальний захист населення (не оплачується лікарняний лист, відпустка, не здійснюється оформлення на роботу, не робляться відрахування до небюджетних фондів);
- проблеми умов праці, її інтенсивності вирішуються, як правило, без урахування чинних норм.

Доходи населення від власності включають:

- проценти за вкладами вкладникам кредитних організацій, Держбанку України і Зовнішеконтбанку;
- виплати доходу за державними та іншими цінними паперами Держбанком і кредитними організаціями;
- завчасну компенсацію за вкладами громадян;
- доходи населення від продажу нерухомості на вторинному ринку житла.

Подальший розвиток мають доходи від придбання засобів виробництва в приватну власність і ведення індивідуальної трудової діяльності.

У сучасних умовах в нашій країні виникає додаткове джерело доходів працівників, зайнятих у суспільному виробництві, це — **прибуток**. За рахунок чистого прибутку здійснюються такі види доходів, як доходи від інвестицій, інновацій, дивіденди, доходи монополій, соціальні виплати і пільги тощо.

Виділяють номінальні і реальні доходи.

Номінальні доходи — це величина нарахованих виплат і натуральних видач. Реальні доходи — це номінальні доходи, скориговані на зміни цін на товари і тарифів на послуги. Індекс споживчих цін впливає на купівельну спроможність номінальних доходів населення:

Номінальні і реальні доходи

$$ДР = Дн / Іц$$

де: Др — доходи реальні;

Дн — доходи номінальні;

Іц — індекс споживчих цін.

Номінальні і реальні доходи, а також розміри і динаміка основних доходів окремих груп населення, таких як заробітна плата, пенсії або стипендії, дають перше уявлення щодо рівня життя.

Для характеристики добробуту населення велике значення мають сукупні доходи (всього населення, сім'ї, окремого індивідууму, зростання яких за умови незмінних цін і податків (або їх меншого підвищення порівняно зі збільшенням доходів) свідчить про підвищення можливостей задоволення

потреб.

Сукупний дохід охоплює всі види грошових доходів, а також вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних на особисте (домашнє) споживання. Окрім того, в сукупний дохід входить вартість безплатних послуг, що отримуються за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів і фондів підприємств (послуги охорони здоров'я, освіти, дотації на житло, транспорт, харчування тощо).

Грошові і сукупні доходи поділяються на *загальні і чисті*.

Загальні містять усі надходження, і розраховуються до сплати податків і обов'язкових платежів.

Чисті доходи населення — це результат перерозподільних процесів. Це ті доходи, що залишаються після здійснення зазначених платежів.

Чисті доходи коригуються з урахуванням натуральних соціальних трансфертів.

До скоригованих чистих доходів відносять чисті доходи і сальдо натуральних трансфертів.

До доходів населення також належать кошти, які взяті у нього в борг.

Кінцеві доходи включають скориговані чисті доходи і чисті борги населенню.

Відношення суми кінцевих доходів до чисельності населення являє собою середньодушовий грошовий дохід.

Залежно від джерел формування доходи можуть бути трудові і нетрудові.

За визначенням МОП, **трудовий дохід** — це дохід, який отримує працівник у результаті своєї економічної діяльності як наймана робоча сила або у разі самостійної зайнятості. Слід розрізняти також трудові доходи від основної роботи за наймом і доходи від вторинної зайнятості.

Нетрудові доходи являють собою надходження від діяльності, що ведеться з відхиленнями від чинних у державі правових норм, норм моралі та поведінки громадян.

У сучасних умовах значна частина доходів є прихованими.

Вони пов'язані з тіньовою економікою, що являє собою приховану економічну діяльність. До неї відносять:

- види економічної діяльності, що не є незаконним бізнесом, проте в них приховуються або зменшуються доходи, тобто не відображаються певні виконані роботи, здійснюється недокументоване наймання працівників, знижується величина заробітної плати з метою ухилення від податків, податків за соціальним забезпеченням та інших зобов'язань;

- неформальна економічна діяльність, яка належить до законних видів діяльності або ведеться некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, що належать окремим особам, домашнім господарствам, котрі не оформлюються як особи, що ведуть економічну діяльність;

- нелегальна діяльність, яка охоплює незаконні види виробництва та послуг і підпадає під кримінальну відповідальність (виробництво і продаж наркотиків, контрабанда).

Окрім того, до прихованих доходів відносять доходи осіб, які ведуть незареєстровану індивідуальну підприємницьку діяльність (доходи від виробництва продукції для продажу в особистих підсобних господарствах, продаж товарів приватними особами на ринках, від послуг з будівництва, що здійснюється неформальними бригадами, юридичних послуг, послуг з ремонту одягу, взуття, побутової техніки, індивідуальних послуг у сфері освіти і культури тощо).

Залежно від циклів життєдіяльності людини розрізняють доходи, які отримуються:

- до участі в праці (до працездатного віку);
- від участі в трудовій, підприємницькій, громадській діяльності;
- тимчасово непрацюючими (безробітні, переселенці тощо);
- після завершення трудової діяльності (пенсіонери).

За допомогою такої класифікації можна простежити, якою мірою людина як член суспільства забезпечена доходами і соціально захищена на всіх стадіях свого життя.

Співвідношення між різними джерелами і видами доходів не постійне. Воно змінюється під дією багатьох факторів, набір яких неоднаковий для різних груп населення і на різних рівнях.

Тема 11. Економічне відтворення та економічне зростання. Циклічні коливання в економіці.

План

1. Сутність процесу суспільного відтворення. Відтворення елементів економічної системи.
2. Економічне зростання: сутність, типи і фактори.
3. Циклічність економічного розвитку. Основні характеристики циклів.
4. Тіньовий сектор в економічному відтворенні.

1. Сутність процесу суспільного відтворення. Відтворення елементів економічної системи

Відтворення – це безперервність, повторюваність виробництва. Процес суспільного відтворення – це постійне і безперервне відновлення результату суспільного виробництва – продукту, а також робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів, інформації, форм та методів організації праці.

Суспільне економічне відтворення ґрунтується на органічній єдності всіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- домогосподарств, підприємств, галузей, економічних регіонів і всього виробництва;
- продуктивних сил, складових його частин і економічних відносин;
- суспільного виробництва і суспільного споживання. В усій системі відтворювальних зв'язків визначальним є виробництво, бо саме воно створює все необхідне для життя людей. Розподілене, обмінене і спожито може бути тільки те, що вироблено.

Економічне відтворення суспільства включає такі найважливіші моменти:

- відтворення людського ресурсу як особистісного фактору виробництва та його зайнятості;
- основного і оборотного капіталу суспільства, тобто засобів виробництва, як необхідних умов суспільного процесу;
- відтворення національного багатства;
- відтворення інформації;
- відтворення економічних відносин;
- відтворення суспільного продукту та його конкретних форм.

Типи економічного відтворення:

просте відтворення — це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах;

розширене відтворення економіки — це відтворення суспільного виробництва в зростаючих розмірах;

звужене відтворення характеризується повторенням суспільного

виробництва в обсягах, що є меншими, ніж у попередньому періоді.

2. Економічне зростання: сутність, типи і фактори

Економічне зростання являє собою постійне збільшення виробництва товарів і надання послуг на основі якісного вдосконалення всього функціонування національної економіки. Про економічне зростання говорять тоді, коли не тільки має місце збільшення масштабів виробництва, але коли й сама економіка стає більш ефективною.

У реальній дійсності економічне зростання — це надзвичайно складний процес не тільки з погляду факторів і умов його здійснення, а й з позиції особливостей розвитку і функціонування продуктивних сил, які й забезпечують це зростання.

Економічне зростання — це розвиток національної економіки протягом певного періоду часу, що вимірюється абсолютним приростом обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП), національного доходу (НД) в цілому або темпами приросту цих показників у розрахунку на душу населення.

В економічній теорії виділяють два основні **типи економічного зростання**: *екстенсивний та інтенсивний*.

Екстенсивний тип економічного зростання забезпечується за рахунок кількісного збільшення обсягів функціонуючих факторів виробництва і практично за збереження незмінними їх попередніх техніко-технологічних параметрів.

Інтенсивний тип економічного зростання характеризується розширенням виробництва на основі якісного поліпшення всіх його факторів, тобто раціонального використання всього виробничого потенціалу.

Деякі економісти виділяють третій тип економічного зростання — *детенсивний*. В умовах детенсивного зростання затрати ресурсів на виробництво одиниці продукції збільшуються, бо вони використовуються нераціонально.

Економічне зростання вимірюється двома способами:

1) збільшенням загального обсягу реального ВНП або НД в цілому і в розрахунку на душу населення протягом певного часу (за рік); у грошових показниках;

2) збільшенням ВНП чи НД в розрахунку на душу населення в процентах, тобто темпами приросту.

Якщо немає зростання вказаних економічних показників у розрахунку на душу населення, то таке зростання не забезпечує підвищення життєвого рівня населення.

При застосуванні обох способів економічне зростання вимірюється річними темпами в процентах. Наприклад, якщо ВНП одного року становив 200 млрд. грн. а наступного — 210 млрд., то темп зростання становитиме

$$10/200 \cdot 100\% = 5\%$$

Економістів часто непокоять навіть незначні зниження темпів зростання, бо від темпів залежить збільшення реального обсягу ВВП. Так, при річному темпі зростання 2% ВВП подвоюється через 35 років, а при 4% — за 18 років.

Економічне зростання є важливим народногосподарським завданням. Значення його очевидне. Збільшення ВВП в розрахунку на душу населення забезпечує підвищення рівня життя. Економіка, яка зростає, дає можливість задовольняти нові потреби й вирішувати економічні проблеми як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Чим більший приріст ВВП, тим більша частка його може використовуватися для повнішого задоволення наявних потреб або для розробки нових програм, створення кращих умов для здобування освіти, медичного обслуговування, підвищення зарплати, пенсій і так далі.

На темпи економічного зростання країни впливає також характер розвитку суспільства, «моральне здоров'я» нації. В деяких країнах, не дивлячись на досягнутий рівень матеріального добробуту, існує політична диктатура, розвинені корупція та бюрократія тощо. Навряд за таких умов можливе збереження високих темпів економічного зростання або прискорення розвитку взагалі.

На практиці існує розрив між потенційним і фактичним ВВП. Щоб мінімізувати цей розрив, потрібно забезпечити повну зайнятість. Але якщо повна зайнятість вже досягнута за допомогою методів фіскальної та монетарної політики, то подальше економічне зростання суспільство повинне забезпечити саме за рахунок створення умов для зростання потенційного ВВП.

3. Циклічність економічного розвитку. Основні характеристики циклів

Економічний розвиток — це процес переходу країни від одного стану економіки до іншого, досконалішого — тобто якісно нового на основі відповідних структурних та інституціональних зрушень. Комплексно це проявляється в якісному вдосконаленні всієї економічної системи.

Функціонування ринкової економіки, як будь-якої економічної системи, не є рівномірним і безперервним. Економічне зростання час від часу чергується з процесами застою та спаду обсягів виробництва, тобто зниженням усієї економічної (ділової) активності. Такі періодичні коливання свідчать про циклічний характер економічного розвитку.

Циклічність — це об'єктивна форма розвитку національної економіки і світового господарства як єдиного цілого. Оскільки характерна риса циклічності — рух економіки не по колу, а по спіралі, то вона є формою прогресивного її розвитку.

Економічний цикл (у класичному трактуванні) включає такі фази: кризу, депресію, поживавлення та піднесення, яке знаходить остаточне відображення у новій кризі.

Класифікація економічних циклів за тривалістю: короткі (3 роки, 4 міс.),

середні (близько 10 років), довгі (40-60 років).

Головне значення має фаза кризи, яка починає і завершує цикл.

Криза – це різке порушення існуючої економічної рівноваги внаслідок диспропорцій у процесі відтворення, що різко зростають.

Основні ознаки кризи:

- перевиробництво товарів стосовно платоспроможного попиту на них;
- значне скорочення обсягів виробництва;
- падіння цін;
- дефіцит вільних грошових коштів, необхідних для платежів;
- біржовий крах та банкрутство підприємців;
- зростання безробіття;
- зниження рівня заробітної плати;
- спад рівня прибутку;
- масове знищення товарів, устаткування тощо;
- дезорганізація кредитної системи.

Депресія – це фаза циклу, яка виявляється в застої виробництва.

Основні ознаки депресії:

- застій виробництва;
- низький рівень цін;
- незначний обсяг торгівлі;
- невисока ставка позичкового відсотка;
- ліквідація товарного надлишку.

Пожвавлення – це фаза відновлення, яка розпочинається з незначного зростання обсягу виробництва (у відповідь на зростання попиту) і помітного скорочення безробіття.

Основні ознаки піднесення:

- розширення обсягів виробництва до масштабів докризового рівня;
- зростання цін;
- підвищення прибутку;
- зростання зайнятості;
- поживавлення торгівлі;
- посилення оптимістичних очікувань (сподівань).

Піднесення (зростання) – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує обсяг попереднього циклу і зростає високими темпами.

Основні ознаки піднесення:

- підвищення максимального обсягу виробництва докризового рівня;
- швидке зростання зайнятості;
- підвищення заробітної плати й інших видів доходів;
- кредитна експансія;
- штучне стимулювання сукупного попиту, зумовлене очікуваннями торгівців на зростання цін та їхнім бажанням купити більше товарів за нижчими цінами;
- розширення пропозиції, яка з часом перевищує попит і готує нову кризу.

Згідно сучасної економічної теорії визначаються дві фази економічного циклу: *рецесія* (включає кризу та депресію) та піднесення (пожвавлення і бум).

Рецесія – фаза економічного циклу між найвищою (бум) та найнижчою її точками, якій властивий спад виробництва.

Піднесення – фаза між найнижчою та найвищою точками циклу.

4. Тіньовий сектор в економічному відтворенні.

Під тіньовою економікою, здебільшого, розуміють створення офіційно незареєстрованої вартості товарів і послуг та відсутність її відображення в системі національних рахунків. Проте такий підхід відображає, передусім, спосіб її обчислення (статистичний аспект проблеми), а не економічну, а тим більше, політекономічну сутність. Щоб з'ясувати останню, розглянемо попередньо складові тіньової економіки.

До цієї економіки входить, по-перше, кримінальна економіка, нерозривно пов'язана з неконтрольованим грошовим обігом (чорний грошовий ринок), основою якого є незаконні валютні операції, наркобізнес, розкрадання, шахрайство, рекет (особливо діяльність злочинних груп), проституція та ін. По-друге, ухилення від сплати податків, по-третє, “паралельна економіка”, тобто сектор домашніх господарств, неформальний сектор (індивідуальна трудова діяльність дрібних товаровиробників, малих і середніх капіталістичних підприємств — послуги щодо ремонту і будівництва житла, ремонт та обслуговування автомобілів, побутової техніки, надання медичних, юридичних та інших послуг, здавання в найм житла та ін.) і прихований сектор — діяльність великих і частини середніх капіталістичних підприємств, у т. ч. банків у офшорних зонах, проведення ними незаконних бартерних операцій, випуск неякісної продукції, приписки, нееквівалентний обіг та ін. і, по-четверте, зловживання службовим становищем посадових осіб, хабарництво, вимагання, корумпованість тощо.

З метою виявлення обсягів тіньової економіки використовують дані про споживання електроенергії, передусім, у домашніх господарствах. Згідно з цими даними найбільші обсяги тіньової економіки в середині 90-х років були в Угорщині (31 %), у Чехословаччині (34 % ВВП) та Польщі (31 % ВВП), в Ірландії, Греції та Іспанії — близько 20 %, в Італії, Данії і Бельгії — близько 16 %, в США і Великобританії — 10 %, найменші — в Японії (3 %), Норвегії (5 %), Австралії та Швеції (по 7 %), Франції (6 %). В Україні ця частка на цей період становила понад 50 %.

Другий метод обчислення обсягів тіньової економіки — за наявністю крупних купюр в обігу, що не проходять через банківські рахунки, позабанківський грошовий обіг. Згідно з наявними даними, отриманими за цим методом, найбільша частка тіньової економіки була в Угорщині (30 %), відтак в Іспанії та Ірландії — 22 %, у Греції — 20 %, у Бельгії — 18 %, найменша в Японії — 4 %, Франції — 6 %, Швеції — 7 %, в США і Великобританії — 11 %. В Україні частка неконтрольованої грошової маси з 1994 по 1999 рр.

збільшилась із 24,7 % до 44,4 % (що становило в цьому році 8,6 млрд грн). Загалом обсяг тіньової економіки у США у 1988 р. становив від 243 до 729 млрд дол.

В Україні до сектору домашніх господарств наприкінці 1999 р. належала робота членів сім'ї на приватних присадибних і орендованих ділянках. Хоча праця в цих господарствах забезпечує виробництво певної частини сільськогосподарської продукції та сприяє фізичному відтворенню робочої сили, вона за умов відсутності малогабаритної техніки, тягової сили є малопродуктивною, про що вже зазначалось.

Загалом частка тіньового сектору в економіці України наприкінці 90-х рр. становила майже 50 % ВВП (у 1990 — 14 %), що є критичною межею і загрожує національній безпеці.

На сучасному етапі до таких незаконних видів діяльності в Україні додалися вивезення товарів за кордон з метою наживи, надання кредитів комерційними банками за солідну винагороду, незаконне вивезення валюти за кордон (за межі України вивезено до 40 млрд дол., товарів на суму майже 5 млрд дол.), а також незаконні валютні операції всередині країни, істотне завищення цін на експортовану та заниження на імпортовану продукцію, масове розкрадання державного майна у процесі роздержавлення і приватизації, шахрайська діяльність багатьох трастових та інвестиційних компаній, випуск та реалізація неврахованої продукції, корупція, наркобізнес тощо. Певною мірою цьому сприяло недосконале законодавство.

Негативно в цілому впливає на розширене відтворення бартерна торгівля (взаємозаліки між підприємствами наприкінці 90-х рр. становили в Україні близько 25 % державного бюджету), оскільки при цьому не поповнюється державний бюджет, а відсутність легальних обігових коштів унеможлиблює впровадження нових досягнень науки і техніки у виробництво, не сприяє зменшенню ресурсомісткості виробництва, консервує екстенсивний тип відтворення.

Відмивання «брудних грошей» значною мірою відбувається у сфері криміналізованої приватизації, що здійснюється, здебільшого, через офшорні зони.

Надзвичайно негативно впливає на інвестиційний клімат в Україні (а отже, на процес відтворення) хабарництво, корупція, державний і приватний рекет та інші негативні чинники тіньової економіки.

На основі вищесказаного можна дати таке політекономічне визначення тіньової економіки: неконтрольована державою діяльність різних суб'єктів господарської діяльності у всіх сферах суспільного відтворення та незаконне привласнення частини національного доходу в особистих та групових егоїстичних інтересах на основі тіньових особистісних економічних зв'язків (відносин) цих суб'єктів. Це визначення, однак, лише частково стосується діяльності сектору домашніх господарств.

ТЕМА 12. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність фінансів і їх функції. Фінансова система суспільства.
2. Державний бюджет і джерела його формування. Податкова система і її структура.
3. Проблема дефіциту державного бюджету і шляхи її розв'язання.

1. Сутність фінансів і їх функції. Фінансова система суспільства.

Головними передумовами виникнення і розвитку фінансів було виникнення товарно-грошових відносин, а також поява і розвиток різних видів державних утворень.

Фінанси можуть успішно функціонувати, активно сприяти економічному і соціальному прогресу тільки при активному втручанні в ці процеси держави.

Однією з головних ознак фінансів є їх грошова форма виразу і віддзеркалення фінансових відносин реальним рухом грошових коштів (готівковим або безготівковим). Другою важливою ознакою фінансів як економічної категорії є розподільний характер фінансових відносин. Третьою важливою специфічною ознакою фінансів, що відрізняє їх від інших розподільних категорій, є те, що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів і фондів, що приймають форму фінансових ресурсів

Фінанси – це сукупність економічних відносин, які складаються з приводу формування, розподілу і використання грошових фондів.

Сутність фінансів виявляється в їх функціях, під якими розуміють «роботу» виконувану фінансами. Питання про кількість і зміст функцій фінансів відноситься до дискусійних. Багато економістів вважають, що фінанси виконують дві функції – розподільну і контрольну.

Фінанси є об'єктивно обумовленим інструментом вартісного розподілу: їх специфічне суспільне призначення полягає в тому, щоб розподіляти і перерозподіляти вартість ВВП, виражену в грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання і напрямами цільового використання. Сутність фінансів як особливої сфери розподільних відносин виявляється перш за все за допомогою розподільної функції. Саме через цю функцію реалізується суспільне призначення фінансів – забезпечення кожного суб'єкта господарювання необхідними йому фінансовими ресурсами, використовуваними у формі грошових доходів спеціального цільового призначення.

Розподільна функція фінансів реалізується в процесі первинного розподілу, перерозподілу і вторинного розподілу вартості ВВП.

Первинний розподіл полягає в формуванні так званих основних або первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП.

Первинні доходи діляться на три групи:

а) заробітна плата робітників, службовців; доходи фермерів, селян, інших категорій працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;

б) доходи підприємств сфери матеріального виробництва;

в) доходи держави у вигляді непрямих податків; надходжень від державного майна, угідь, послуг; прибутку державного сектора, що централізується в бюджеті.

Проте розподіл ВВП не обмежується лише його розподілом між тими, хто його створював, тобто серед учасників матеріального виробництва.

Річ у тому, що держава має і інші галузі і сфери, перш за все невиробничу сферу, вона зобов'язана піклуватися про їх розвиток, а значить, виділяти для цього грошові кошти.

До таких сфер і галузей можна віднести забезпечення обороноздатності країни, освіти, охорону здоров'я, управління, соціальне страхування і соціальне забезпечення тощо.

Все це обумовлює об'єктивну необхідність перерозподілу первинних доходів підприємств і населення. За допомогою процесів перерозподілу держава створює і використовує централізовані фонди грошових ресурсів. У цих фондах вона акумулює, а потім використовує на загальнодержавні потреби всі доходи, отримані в процесі перерозподілу від підприємств і громадян за допомогою встановлених законодавством податків і зборів.

За допомогою фінансів розподільний процес протікає у всіх сферах загальнодержавного життя – в матеріальному виробництві, сферах обігу і споживання. Фінансовий метод розподілу охоплює різні рівні управління економікою: державний, територіальний, місцевий. Фінансовому розподілу властива багатоступеневість, що породжує різні види розподілу, – внутрішньогосподарський, внутрішньогалузевий, міжгалузевий, міжтериторіальний.

Розподільна функція фінансів органічно пов'язана з контрольною функцією і в значній мірі її обумовлює.

Контрольна функція фінансів полягає в контролі за розподілом ВВП між відповідними грошовими фондами і каналами розподілу та їх цільовим використанням.

Основу контрольної функції фінансів становить рух фінансових ресурсів, який відбувається як у фондовій, так і в нефондовій формах.

Оскільки фінанси «пронизують» все суспільне виробництво, всі його сфери і підрозділи, всі рівні господарювання, вони виступають універсальним знаряддям контролю з боку суспільства за виробництвом і розподілом ВВП.

Завдяки контрольній функції фінансів, її «сигналам» суспільство знає про те, як складаються пропорції в розподілі грошових коштів, наскільки своєчасно грошові ресурси поступають в розпорядження різних суб'єктів господарювання, економно і чи ефективно ними використовуються.

Контрольна функція фінансів діє в тісній взаємодії з розподільною функцією. Одночасна дія обох функцій дозволяє повністю виявитися економічній сутності фінансів.

Інструментом реалізації контрольної функції фінансів виступає фінансова інформація. Вона поміщена у фінансових показниках бухгалтерської, статистично і оперативній звітності.

Фінансові відносини можуть складатися :

- 1) між державою і підприємствами різних форм власності (податки, дотації, асигнування);
- 2) між підприємствами (оплата продукції, яку постачають у відповідності з укладеними договорами, сплата штрафів, пені);
- 3) між підприємством і його робітниками, громадськими організаціями і їх членами (виплата заробітної плати, премій, сплата членських внесків);
- 4) між державою та окремими членами суспільства (податки на користь держави, страхові внески, кредитні відносини, оплата комунальних послуг, виплата грошей і премій з лотерей і акцій).

Не слід ототожнювати грошові і фінансові відносини. Грошові відносини – поняття значно ширше, ніж фінансові. Фінансові відносини не стосуються оплати товарів, оплати транспортних послуг, видовищних послуг.

Крім того фінанси виконувати такі функції:

- 1) відтворювальну. Її сутність полягає в тому, що фінанси обслуговують кругообіг виробничих фондів на підприємстві;
- 2) стимулюючу. Її сутність полягає в тому, що норми відрахування податків на користь держави мають бути такими, щоб зацікавити колектив у розвитку виробництва;

Фінансова система – це сукупність форм і методів організації фінансів, а також відповідних фінансових установ, які регулюють фінансові відносини.

Фінансова система суспільства включає в себе:

- фінансові відносини, які виникають з приводу формування і використання централізованих грошових фондів (централізовані фінанси);
- сукупність відносин, які складаються з приводу формування і використання грошових фондів підприємств або галузей (децентралізовані фінанси).

Конкретно до складу фінансової системи входять:

- загальнодержавні фінанси;
- фінанси підприємницьких структур;
- централізовані і децентралізовані грошові фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- фінансовий ринок.
-

2. Державний бюджет і джерела його формування. Податкова система і її структура

Державний бюджет – це основний централізований планово сформований фонд, який знаходиться в руках держави і використовується нею

для виконання економічних функцій. Державний бюджет складається з доходної і витратної частин.

В Україні приймають зведений бюджет, до якого входять: загальнодержавний бюджет, бюджет автономної республіки Крим, місцеві бюджети.

Формування державного бюджету здійснюється за рахунок стягнення податків, які сплачують фізичні і юридичні особи.

Податок - обов'язковий внесок, який сплачується на користь держави фізичними і юридичними особами в законодавчому порядку.

До суб'єктів оподаткування належать, з одного боку, держава, з іншого – платники податків. Платниками є фізичні та юридичні особи, на яких, згідно із законодавством, покладено обов'язки утримувати та/або сплачувати податки і збори (обов'язкові платежі), пеню та штрафні санкції.

Разом з тим, особливістю операцій з оподаткування є те, що функції з проведення контролю та стягнення податків, а також застосування штрафних санкцій, виконують спеціально створені для їх виконання органи державної виконавчої влади. Це, як правило, державна податкова служба, митні органи та правління державних цільових фондів, місцеві органи влади, державне казначейство та ін.

До посередників належать фінансові установи (комерційні банки, страхові компанії, біржі, аудиторські фірми та ін.), які забезпечують проведення операцій платників, державні казначейства (в країнах, де їх створено). Посередники виконують доручення платників з перерахування податків і зборів до відповідних державних фондів, проводять експертне оцінювання активів, які є податковою заставою, вживають заходів з продажу майна боржників та ін. В окремих випадках виконання функцій з обслуговування платників у зарубіжних країнах передається недержавним фірмам і навіть приватним особам.

Процес оподаткування включає такі елементи:

- об'єкт оподаткування – це все те, з чого сплачується податок (товар, майно, земля, доход);
- суб'єкт оподаткування – особа, яка сплачує податки;
- одиниця оподаткування – одиниця виміру об'єкта оподаткування;
- ставка податку – розмір податку за одиницю оподаткування;
- джерело – доход, з якого сплачується податок.

Сукупність податків, що сплачуються, утворюють податкову систему.

Класифікація податків здійснюється за різними критеріями:

Відношення податків до державного устрою:

- податки, що сплачуються у державний бюджет;
- податки, що сплачуються у місцеві бюджети;
- змішані податки, що частково надходять у державний і частково – у місцеві бюджети.

Особливості встановлення ставки податку:

- пропорційні податки (податки, що сплачуються за стабільними ставками);

- прогресивні податки (ставки податків зростають із збільшенням доходів);
- регресивні податки (із зростанням доходів ставки податків зменшуються).

Особливості стягнення податків:

- прямі податки (прямі відрахування від доходів фізичних і юридичних осіб);
- непрямі податки (ці податки включаються у ціну товару і оплачуються споживачами, коли товар купується).

За об'єктами оподаткування розрізняють:

- податок на додану вартість (20%). Додана вартість – це вартість товару за відрахуванням вартості сировини і матеріалів;
- податок на прибуток, сплачуваний підприємством;
- земельний податок;
- прибутковий податок з громадян;
- податок на нерухомість, тощо.

За суб'єктами оподаткування розрізняють:

- податок, що сплачує фізична особа;
- податок, що сплачує юридична особа.

Функції податків:

- фіскальна (за рахунок податків формується державна скарбниця);
- економічна (вплив податків на виробництво).

Витратна частина державного бюджету використовується на такі цілі:

- фінансування народного господарства;
- фінансування соціальної сфери, заходів щодо соціального захисту населення;
- утримання апарату управління;
- витрати на оборону країни.

До складу децентралізованих фінансів відносяться такі фонди підприємства:

- амортизаційний фонд;
- фонд заробітної плати;
- фонди економічного стимулювання, що утворюються з прибутку.

3. Проблема дефіциту державного бюджету і шляхи її розв'язання

Дефіцит державного бюджету виникає тоді, коли витратна частина бюджету перевищує доходну частину. В тому випадку, коли все навпаки, має місце профіцит державного бюджету.

Причини виникнення дефіциту державного бюджету:

- спад ділової (підприємницької) активності унаслідок циклічних коливань, який призводить до зменшення доходів економічних суб'єктів, а значить, і податкових платежів;

- збільшення державних видатків, наприклад, на реалізацію соціальних та оборонних програм, фінансування збиткових підприємств, утримання управлінського апарату;

- зростання масштабів "тіньової економіки", яка уникає сплати податків;
- нераціональне використання та пряме розкрадання державних коштів і майна (наприклад, державні закупівлі за завищеними цінами; перекладення на державу боргів приватних фірм, що виникли внаслідок надання державних гарантій під їхні позики).

Яким же чином уряд збирається фінансувати планові видатки, якщо вони перевищують очікувані доходи? Звідки він візьме кошти, яких бракує? У цій ситуації, виявляється, уряд поступає точнісінько так само, як і кожен раціонально мислячий суб'єкт. За браку власних коштів він повинен визначитися із джерелами покриття бюджетного дефіциту, або, просто кажучи, знайти додаткові кошти.

Скорочення видатків — це найбільш раціональний спосіб вирішення проблеми бюджетного дефіциту. І про це гласить народна мудрість: "Економія — найкоротший шлях до збільшення доходів". Отож, бюджет має формуватися виважено, а при необхідності і переглядатися з тим, щоб кожна стаття видатків була достатньо обґрунтована і виключала прояви марнотратства.

Трапляються ситуації, коли лише у ході виконання бюджету з'ясовується, що він нереальний, тобто бракує таких достатніх джерел покриття його дефіциту. Тоді доводиться вдаватися до секвестру. **Секвестр** бюджету (від лат. — відділяти) — це оперативне урізування витрат "на ходу", у процесі виконання вже чинного бюджету.

Збільшення доходів — це спосіб подолання бюджетного дефіциту, який може мати декілька варіантів, зокрема:

- запровадження більш раціонального і гнучкого оподаткування (зниження податкових ставок, розширення бази оподаткування тощо);
- поліпшення адміністрування податків (податкової дисципліни);
- збільшення доходів від приватизації державного майна;
- збільшення надходжень за рахунок підвищення ефективності підприємств державного сектора економіки тощо.

Державна позика є теж поширеним способом подолання бюджетного дефіциту. Уряд позичає гроші у населення, суб'єктів господарювання, іноземних держав і міжнародних фінансових організацій. Інструментом такої позики слугує випуск облігацій державної позики.

Кредитором останньої інстанції (на всяк випадок) для уряду завжди залишається Центральний банк. Однак така позика означає, по суті, емісійне (пряме) фінансування дефіциту державного бюджету (по простонародному "запуск друкарського верстата"), що призводить до непомірного розростання грошової маси в обігу, а відтак, і до підстєбування інфляції. Тому до такого способу фінансування бюджетного дефіциту в демократичних країнах вдаються лише у рідкісних (виключних) випадках. В Україні спроба вирішення проблеми дефіциту за допомогою прямої грошової емісії, до якої вдалася влада на початку 1990-х рр., коли виробництво стрімко падало, призвела до гіперінфляції.

Унаслідок фінансування (покриття позикою) дефіциту державного бюджету виникає державний борг.

Державний борг — це заборгованість держави перед кредиторами, яка виникає унаслідок бюджетного дефіциту.

В залежності від джерел запозичень розрізняють два види державного боргу:

- внутрішній державний борг — це борг держави перед внутрішніми кредиторами (фізичними та юридичними особами);
- зовнішній державний борг — це борг держави перед іноземними кредиторами (громадянами, компаніями, урядами, міжнародними фінансовими організаціями).

Сума державного боргу складається з отриманих позик та процентів по їх обслуговуванню.

Сама по собі наявність дефіциту державного бюджету, а отже, і державного боргу, більшістю сучасних економістів не вважається ознакою "поганої" держави. Так само і відсутність бюджетного дефіциту не може вважатися самоціллю державної політики. Зрештою, держава одержує доходи не для того, щоб їх заощаджувати, а для того, щоб їх раціонально витратити. Однак розмір дефіциту державного бюджету має бути поміркованим, щоб не спричинити загроз для фінансово-економічної стабільності та безпеки держави.

На думку економістів, у певних межах (як припускають, не більше 2-3% від ВВП) дефіцит бюджету може слугувати навіть інструментом гнучкої економічної політики уряду. Так, завдяки запозиченням уряд може реалізувати інвестиційні проекти розвитку держави, уникнути необхідності секвестрування важливих статей видатків, приміром, урізання соціальних програм. У той же час випущені урядом боргові зобов'язання (облігації) можуть, коли це необхідно, "пов'язати" зайві гроші в обігу, "остудивши" тим самим надмірний споживчий попит як чинник інфляції. Якби, припустимо, уряд сліпо дотримувався політики збалансованого бюджету, аби тільки не бути боржником, то така політика мала б негативні економічні і соціальні наслідки: скорочення споживчого попиту, зростання безробіття, загострення соціальних та екологічних проблем тощо. Тому думка про те, що бюджет держави має бути збалансованим за будь-яких умов, сьогодні вважається не лише старомодною, але й помилковою.

Зауважимо ще раз: під час економічної кризи дефіцит державного бюджету виникає автоматично, адже скорочується виробництво, а слідом за ним доходи та сплачувані податки. У цей складний час економіка конче потребує від уряду "підкачки" шляхом або збільшення видатків, або зниження податків, або того й іншого, разом узятих. Саме тому при кризі неприпустимо намагатися усунути бюджетний дефіцит, скорочуючи видатки і збільшуючи податки. Інакше це призведе тільки до поглиблення кризових процесів і не врятує від дефіциту бюджету.

За сучасних умов майже усі держави світу мають постійні, або, так би мовити, хронічні, бюджетні дефіцити та борги. Але в Україні, унаслідок серйозних "провалів" економічної політики держави, існує ще й прихований бюджетний дефіцит. Основними проявами останнього є:

- 1) примушування фіскальними органами суб'єктів господарювання сплачувати податки на декілька місяців наперед (авансом);
- 2) затримки з поверненням ПДВ експортерам;
- 3) неповне і невчасне фінансування бюджетної сфери економіки (оборони, освіти, охорони здоров'я тощо);
- 4) фінансові зобов'язання, що виникли внаслідок надання державних гарантій несумлінним приватним позичальникам.

Потенційні негативні наслідки хронічного бюджетного дефіциту та зростання державного боргу:

- збільшення податків, наслідком якого стає послаблення стимулів економічної (підприємницької і трудової) активності;
- загроза для держави потрапити у боргове порочне коло;
- подорожчання позичкового капіталу та, як наслідок, послаблення інвестиційної активності;
- недофінансування державного сектора економіки (затримки із виплатою заробітної плати, оплатою рахунків постачальників товарів і послуг), що призводить до розладнання системи платежів в економіці ("ефект доміно");
- посилення майнової нерівності в суспільстві;
- часткова втрата державної власності (в рахунок погашення боргу перед іноземними кредиторами);
- зниження рівня державного управління.

Небезпека боргового порочного кола полягає у тому, що при затяжному дефіциті бюджету уряд змушений систематично позичати кошти і нарощувати державний борг. Але ж настає час, коли потрібно розраховуватися з боргами: сплачувати проценти кредиторам і повертати позичені суми. І тоді, якщо бюджетний дефіцит не вдалося подолати, уряд починає рефінансувати державний борг. Рефінансування державного боргу — це такий спосіб погашення боргу, коли старі борги уряд перекриває новими позиками (боргами). В результаті рефінансування боргу виникає небезпечне явище — боргова піраміда. Зрештою, може так статися, що через надмірний державний борг кредитори відмовлять державі у новій позиції, і тоді, не маючи достатніх можливостей для розрахунків з кредиторами, вона змушена буде оголосити або мораторій на платежі по боргу (відстрочку), або, що ще гірше, дефолт (від англ. default — невиконання зобов'язань), тобто відмовитись від сплати боргу. У випадку дефолту країна опиняється в економічній ізоляції, на майно держави за кордоном накладається арешт.

Подорожчання позичкового капіталу настає внаслідок великих запозичень держави на внутрішньому ринку капіталу. Тоді підвищення кредитних процентних ставок стає стримуючим фактором для інвесторів, тобто держава зі своїм бюджетом стає, по суті, конкурентом реальному

сектору економіки за кредитні ресурси на внутрішньому ринку, чого не повинно бути.

Посилення майнової нерівності у суспільстві внаслідок зростання заборгованості держави пояснюється тим, що основними внутрішніми кредиторами уряду, як правило, є доволі заможні люди, які за рахунок отримуваних процентів збільшують власні і без того великі статки. До того ж, відкриваються можливості отримання певної економічної вигоди (ренти) чиновниками від вкрай необхідних державних позик.

Зниження рівня державного управління у зв'язку із зростанням дефіциту бюджету проявляється у тому, що державне керівництво відходить від далекосяжної стратегії розвитку економіки і заціклюється на поточних проблемах погашення боргів. При цьому серйозні проріхи в економічній політиці зазвичай маскуються під "досягнення" такої собі стабільності ("уміння гасити пожежу у її зародку"). Ба більше, у країнах із низьким рівнем демократії (виборності і підзвітності державних діячів) при цьому спостерігається ще й нераціональне витрачання державних позик: на оплату дорогих закордонних відряджень, на розкішне обладнання кабінетів, придбання престижного службового автотранспорту, "роздування" обслуговуючого штату, встановлення для себе надвисоких зарплат і всіляких пільг.

У зв'язку із бюджетним дефіцитом та хронічною заборгованістю держави виникає загроза накопичення і перекидання боргів держави теперішніми політиками на майбутні покоління. Задля недопущення цього у демократичних державах законодавчо встановлюється межа (ліміт) державного боргу, яка зобов'язує уряди вишукувати заходи по системному управлінню державним боргом.

Таким чином, стан державного бюджету і заборгованості держави є прямим відображенням ефективності держави як суспільного органу влади і регулятора національної економіки. Необхідними умовами для оздоровлення державних фінансів, а саме для утримування в раціональних межах бюджетного дефіциту і загального боргу держави, є: по-перше, досягнення стабільності та високої ефективності національної економіки; по-друге, усвідомлення суспільством того принципу, що лише в міру економічних можливостей можна поліпшувати загальний добробут.

ТЕМА 13. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Об'єктивні основи державного регулювання економіки
2. Суб'єкти і об'єкти державного регулювання економіки
3. Цілі державного регулювання економіки
4. Методи державного регулювання економіки
5. Економічні функції держави

1. Об'єктивні основи державного регулювання економіки

Ринок, який виник декілька тисячоліть тому, розвивався природним шляхом, пройшов складний шлях розвитку, змінюючись, пристосовуючись до нових умов і тим самим довів свою життєздатність. У цьому розумінні ринкову економіку можна розглядати як досягнення людської цивілізації, як найбільш ефективну із всіх відомих до цього часу форм організації суспільного виробництва.

Разом з тим було б помилкою розглядати ринок як ідеальний саморегулювальний механізм, який не має недоліків і протиріч.

Перш за все, тенденція до встановлення рівноваги, яка закладена в ринковому механізмі, прокладає собі шлях через постійне порушення цієї рівноваги. Причому мова іде про порушення не тільки рівноваги на окремих ринках, але й загальної рівноваги між сукупним попитом і сукупним пропонуванням. Іншими словами, ринкова економіка хоч і є динамічною, але недостатньо стабільною системою. Ця макроекономічна нестабільність ринкової економіки має багато проявів: нестійкі темпи економічного зростання і циклічний характер розвитку, недовикористання ресурсів і неповна зайнятість, нестабільність загального рівня цін і інфляція. Треба підкреслити, що хоч ринкові механізми саморегулювання в кожному конкретному випадку здатні подолати кризові тенденції в економіці, однак в цілому для ринкової системи характерні періодичні коливання об'єму національного продукту, зайнятості та цін. Причому ці коливання є наслідком не тільки зовнішніх факторів, але перш за все, недосконалістю самого ринкового механізму.

Як вже відмічалось, одним із головних елементів ринкового механізму, його рушійною силою є конкуренція. Однак всередині ринкової системи, відбуваються об'єктивні процеси, які можуть суттєво послабити конкурентну боротьбу між товаровиробниками. Процес концентрації і централізації капіталу створює сприятливі умови для монополізації ринку. Тобто ринок об'єктивно породжує монополію, а монополія, яка панує на ринку, концентрує у своїх руках економічну владу, встановлює монопольні ціни і привласнює монопольний понадприбуток.

Говорячи про недоліки ринкової системи, особливо слід підкреслити соціальні проблеми. Ринок породжує значну диференціацію доходів, він

об'єктивно не може вирішити багато соціальних проблем у суспільстві, оскільки ринок являє собою соціально нейтральний механізм.

Уперше проявилися "збоїв" у дії ринкового механізму саморегулювання під час першої економічної кризи 1825 року. В подальшому економічні кризи повторювалися через кожні 10-12 років і приводили до безробіття, інфляції, тривалих порушень між сукупним попитом і сукупним пропонуванням. Світова економічна криза 1929-1933 рр. остаточно підірвала довіру до саморегулювальних можливостей ринкової економіки. Економіка об'єктивно потребувала дієвого комплексу державних заходів підтримки, знаходження нових способів корекції ринкового механізму.

Таким чином, можна виділити соціально-економічні проблеми, які не може вирішити ринкова економіка і що потребують необхідності втручання держави в економіку:

- Розвиток продуктивних сил, їх ускладнення, подальше усупільнення виробництва вимагають посилення регулювальної ролі держави.

- Механізм ринку не може забезпечити економіку потрібною кількістю грошей (так звані центральні гроші). Тому одна з найголовніших функцій держави - організація грошового обігу в країні.

- Ринковий механізм не забезпечує потреб суспільства товарами і послугами суспільного споживання. Цю функцію на себе повинна взяти держава.

- Економіка ринкового типу не в змозі функціонувати без інфляції. Тому держава повинна проводити ефективну анти-інфляційну політику.

- Ринковий механізм не вирішує регіональних проблем в усій їх сукупності (економічні, демографічні, соціальні, екологічні).

В таких випадках держава повинна проводити відповідну регіональну політику.

- Ринок не забезпечує сталості макроекономічної рівноваги, звідси необхідність втручання держави, пов'язана з підтримкою цієї рівноваги.

- Ринковий механізм не може вирішити багато соціальних проблем. Тому втручання держави у сферу соціальних відносин, перерозподіл доходів є конче необхідним.

- Якісні зміни робочої сили потребують в загальнодержавному масштабі використовувати кошти на розвиток освіти, охорони здоров'я, підготовку і перекваліфікацію кадрів.

- Ринок не в змозі без втручання держави забезпечити повну зайнятість. Тому політика у сфері зайнятості - важлива функція держави.

- Ринковий механізм породжує зовнішні ефекти. Для компенсації негативних наслідків, що породжуються зовнішніми ефектами, потрібне втручання держави.

- Ринковій системі, оскільки вона орієнтована на прибуток, внутрішню притаманна тенденція до монополізації. Для підтримання ринкової конкуренції держава повинна проводити антимонопольну політику.

- Проблеми забруднення навколишнього середовища, наростання екологічної кризи потребують втручання держави у відносини між людиною і природою.

2. Суб'єкти і об'єкти державного регулювання економіки

Державне регулювання економіки являє собою систему типових заходів законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, які здійснюють правомочні державні установи і суспільні організації з метою стабілізації і пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

При здійсненні державного регулювання економіки необхідно знайти розумне співвідношення між державним регулюванням і ринковим механізмом. Напрямки і обсяги регулювальних заходів, які виконують держава і ринок, постійно змінюються. Це залежить від рівня розвитку продуктивних сил, господарської ситуації, політичної розстановки сил, стану соціальної структури, національних особливостей, інституційного порядку загальнодержавного і місцевого управління.

До суб'єктів державного регулювання економіки відноситься держава (включаючи регіональні і місцеві інституційні утворення), яка наділена економічною і політичною владою, а також недержавні суб'єкти (недержавні спілки, союзи, об'єднання), економічний потенціал.

Держава як суб'єкт державного регулювання економіки. Влада держави повинна використовуватися для узгодження економічних інтересів різних груп виробників і населення країни; спрямування їх трудової активності на досягнення відповідних єдиних цілей. Державне регулювання економіки утворює відповідну ієрархічну систему. На найвищому державному рівні відбувається розмежування функцій між законодавчою і виконавчою гілками влади. Характер розподілу цих функцій залежить від організаційно-політичного типу держави.

У сучасних правових державах існують деякі близькі до держави структури, які також виступають суб'єктами економічної політики. До них належать інститути, які мають суспільно-правовий статус. Самостійними суб'єктами вони не є, але і не є складовою частиною державного апарату управління. Їм передаються відповідні функції управління, які вилучаються зі сфери діяльності державних управлінських структур (наприклад, регіональні управління по страхуванню в ФРН).

Серед суб'єктів державного регулювання економіки існують також інститути, які мають наддержавний характер. Їх функціонування пов'язане з системою міждержавних угод. Національні органи влади передають їм частину своїх управлінських функцій (наприклад, діяльність Європейського союзу).

До недержавних суб'єктів державного регулювання економіки належать різні об'єднання, які виражають інтереси відповідних прошарків і груп населення (профспілки, союзи підприємців, релігійні і культурні організації).

Роль цих суб'єктів визначається можливістю потужного впливу, групового тиску на ті владні структури, які визначають економічну політику і проводять її в життя. Інтереси недержавних суб'єктів державного регулювання економіки можуть не збігатися з цільовою орієнтацією держави, яка ставить головною метою своєї діяльності добробут всього суспільства. Тому між недержавними суб'єктами і державою нерідко виникає відкрита боротьба за практичну реалізацію їх економічних інтересів. Виходячи з цього, держава повинна постійно враховувати всю сукупність групових інтересів, яка існує в суспільстві.

Для узгодження інтересів держави і економічних союзів використовуються різноманітні форми і методи. Наприклад, держава може делегувати їм права вирішення відповідного кола функціональних завдань. Так, у Швейцарії виробничим об'єднанням надається право на проведення високоякісної професійної атестації, сільськогосподарським союзам доручається практична реалізація аграрної політики.

Однією із форм узгодження суспільних інтересів з інтересами підприємців і найманих робітників може бути система тарифних угод, в якій беруть участь (і при необхідності приходять до компромісних рішень) держава, профспілки і союзи підприємців.

Об'єкти державного регулювання економіки - це умови, процеси, відносини, елементи і сектори народного господарства, функціонування яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує взагалі.

Тобто об'єкти державного регулювання економіки - це "больові точки" ринкової економіки, де виникли або можуть виникати проблеми, які не вирішуються автоматично або невідкладно.

Класифікація об'єктів державного регулювання економіки за рівнем завдань, які вони вирішують:

- підприємства (фірми);
- галузі;
- регіони;
- сектори економіки (промисловість, сільське господарство);
- загальногосподарські процеси і відносини (економічні цикли, грошовий обіг, зайнятість, інфляція, ціни);
- глобальні процеси (соціальні відносини, екологія);
- зовнішньоекономічні зв'язки;
- наднаціональні і світогосподарські відносини (інтеграційні процеси, участь у міжнародних економічних організаціях).

Об'єкти державного регулювання частково переплітаються між собою. Так, економічний цикл як об'єкт регулювання неможливо відокремити від зайнятості та інфляції, а регіони - від галузей і секторів економіки.

Різнманітні об'єкти в різних країнах на певних етапах їх розвитку відіграють відповідну роль залежно від того, де існують найбільші проблеми, які проблеми необхідно вирішувати в першу чергу. Так, у країні, де

відбувається економічна криза, головною проблемою може бути економічне зростання, а в країнах з високими темпами зростання цін - інфляція.

3. Цілі державного регулювання економіки

Світова історія свідчить, що розвиток суспільства - це одночасне вирішення багатьох різноманітних завдань. І щоб вирішити весь комплекс цих завдань, необхідно їх усвідомити і чітко структурувати. Досить поширеною є структура ("піраміда") соціально-економічних цілей економічної політики держави.

Перший рівень: Основна, найвища ціль розвитку економіки - досягнення максимального добробуту всього суспільства.

Але говорячи про добробут, важко конкретно, тобто кількісно визначено, сформулювати цю ціль. Вона значною мірою має умовний і відносний характер.

Другий рівень: Група головних цілей (функції держави):

- вільний розвиток суспільства;
- правовий порядок;
- зовнішня і внутрішня безпека.

Реалізація цих цілей забезпечує принципові умови існування ринково орієнтованого суспільства.

Третій рівень:

Практично орієнтовані цілі (макроекономічні цілі):

- економічне зростання;
- повна зайнятість;
- стабільний рівень цін;
- зовнішньоекономічна рівновага.

4. Методи державного регулювання економіки

Реалізація економічної політики держави можлива лише при використанні сукупності заходів, які складають механізм державного впливу на економіку. Для раціонального використання сукупності цих заходів впливу необхідно знати суть і специфіку кожного із них, структуру їх взаємозв'язків. Залежно від вибраних критеріїв існує декілька варіантів відповідної класифікації. Перш за все, розрізняють методи прямого і опосередкованого (непрямого) впливу.

Методи прямого впливу примушують суб'єкти економіки приймати рішення, які ґрунтуються не на самостійному економічному виборі, а на вказівках держави. Основними інструментами прямого впливу є: нормативно-правові акти, цільові комплексні програми, державні замовлення, централізовано встановлені ціни, нормативи, ліцензії, квоти, ліміти, державні бюджетні витрати тощо.

Прямі методи часто мають високу ефективність внаслідок оперативного досягнення певних економічних результатів. Але у них є серйозні недоліки. Так як економічна система складається із багатьох суб'єктів і між ними встановлюється певна система зв'язків, то прямий державний вплив на один із суб'єктів може порушити встановлені зв'язки. Таким чином, ті суб'єкти економіки, на які не були безпосередньо направлені державні заходи, також вимушені реагувати на дії держави. Тобто методи прямого впливу порушують природний розвиток ринкових процесів.

При використанні методів опосередкованого впливу держава прямо не втручається в процес прийняття рішень суб'єктами економіки. Вона створює лише передумови для того, щоб при самостійному виборі суб'єкти приймали рішення, які відповідають цілям економічної політики.

Перевага даних методів впливу на економіку в тому, що вони не порушують ринкової ситуації. Опосередковане регулювання - це вплив на економічні інтереси. Держава втілює в життя свої рішення на підставі мотивації. У даному контексті мотивація - це процес спонукання суб'єктів ринку до діяльності в напрямку державних пріоритетів.

Недоліком опосередкованих методів впливу є відповідний часовий лаг, який виникає між моментом прийняття державних заходів і реакцією на них економіки, змінами в господарській ситуації.

Наступним важливим критерієм класифікації заходів державного регулювання економіки є організаційно-інституціональний. За цим критерієм можна виділити адміністративні, економічні і інституційні методи.

Адміністративні методи базуються на силі державної влади і не зв'язані з матеріальною мотивацією. Адміністративні методи не відповідають принципам ринкової економіки, тому вони використовуються у сферах і ситуаціях, де:

- ринковий механізм діє дуже повільно (соціальні кризи);
- ринковий механізм взагалі не може вирішити завдання (війни);
- дія ринкового механізму може привести до незворотних наслідків (захист навколишнього середовища).

Класичні адміністративні заходи регулювання поділяються на три групи: заборона (заборона будівництва нових промислових підприємств в центральних частинах міст, заборона на імпорту зброї), дозвіл (дозвіл на використання військового майна), примус (зобов'язують використовувати очисні споруди).

Основними інструментами адміністративного регулювання є державні стандарти, норми, нормативи, ліцензії, квоти, санкції, ціни, державні замовлення.

До економічних інструментів відносяться ті заходи державного впливу, за допомогою яких створюються відповідні умови, що направляють розвиток ринкових процесів в необхідне державі русло. Мова йде, перш за все, про методи впливу на сукупний попит і сукупне пропонування, на ступінь централізації капіталу, на соціальні і структурні аспекти економіки.

Економічні методи державного регулювання включають:

- фінансову (фіскальну, бюджетну) політику;
- грошово-кредитну (монетарну) політику;
- програмування і прогнозування.

Фінансова політика включає сукупність заходів, здійснюваних шляхом маніпулювання державним бюджетом, урядовими доходами і видатками для досягнення повної зайнятості, зростання виробництва і зниження інфляції.

Форми фінансової політики:

- дискреційна політика (регульована);
- недискреційна політика (автоматична).

Під дискреційною політикою розуміють свідоме маніпулювання податками і урядовими видатками з метою зміни реального об'єму національного виробництва і зайнятості, контролю над інфляцією і прискорення економічного зростання.

У період економічного спаду використовується стимулююча дискреційна фінансова політика. Вона включає: збільшення державних видатків або зменшення податків, або поєднання першого і другого.

У період економічного зростання використовується стримувальна дискреційна фінансова політика. Вона включає: зменшення державних видатків або збільшення податків, або поєднання першого і другого.

Наприклад, у період піднесення додаткові податки можуть зменшити попит у приватному секторі, а в період спаду податковий тягар може бути полегшеним за допомогою податкових пільг.

При використанні недискреційної фінансової політики необхідні зміни у відносні рівні державних видатків і податків вводяться автоматично. Ця, так звана автоматична, або вбудована, стабільність не включена в розгляд дискреційної фінансової політики.

Вбудований стабілізатор - це будь-який захід, який має тенденцію автоматично спрацьовувати стимулювальним (обмежувальним) чином у період піднесення і стимулюючим - у період спаду економічної активності.

Наприклад, у період швидкого піднесення ділової активності при низькому безробітті збільшуються внески до Пенсійного фонду, в результаті чого зменшується купівельна спроможність доходів працюючих. Одночасно менше здійснюється виплат по безробіттю. Кон'юнктура стримується. І навпаки, в період спаду, через збільшення чисельності безробітних скорочуються надходження вказаних внесків, в той же час збільшуються виплати по безробіттю. Таким чином у деякій мірі компенсується падіння попиту і стримується спад ділової активності.

До інструментів фінансової політики належать:

- політика державних видатків;
- політика державних доходів;
- бюджетна політика;
- вплив на приватні капіталовкладення.

Розробляючи економічну політику, держава широко використовує заходи, які можуть вплинути на грошово-кредитні відносини. Комплекс таких заходів, відповідно взаємовпорядкованих, називають *грошово-кредитною політикою*.

Грошово-кредитна політика, як правило, аналізується під двома кутами зору:

- як складова частина загальної економічної політики держави;
- відносно самостійна система впливу на одну із важливих сфер національної економіки.

Основні завдання грошово-кредитної політики:

- забезпечення стабільності національної валюти з метою ефективного здійснення платежів і розрахунків;
- розробка правил грошового обігу, їх регулювання і контроль за їх виконанням;
- вплив на економічну кон'юнктуру шляхом зміни кількості грошей, які знаходяться в обігу.

Грошово-кредитна політика впроваджується в життя сумісними зусиллями уряду і центрального банку. Саме цим тандемом забезпечується висока ефективність впливу передбачених державою заходів на хід економічного розвитку країни.

Основний суб'єкт грошово-кредитної політики - центральний банк, який, не будучи урядовим інститутом, як правило, виконує цільові установки уряду.

До основних цілей грошово-кредитної політики належать:

- забезпечення грошового обігу;
- регулювання грошової маси.

Основне завдання центрального банку - забезпечити функціонування грошової системи - вимагає стабільної купівельної спроможності грошей як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

Виходячи з вищезазначеного, можна дати більш чітке визначення грошово-кредитної політики. Грошово-кредитна (монетарна) політика - це сукупність заходів, які проводить центральний банк у сфері грошового обігу і кредитних відносин для надання макроекономічним процесам необхідного державі напрямку розвитку.

Вищою формою державного регулювання економіки є державне економічне програмування. Його завдання - комплексне використання в глобальних цілях усіх елементів державного регулювання економіки.

Державна економічна програма - це комплекс ієрархічно підпорядкованих цілей, важливих для розвитку народного господарства, засобів їх досягнення, органів, відповідальних за їх виконання у відповідні строки і за контроль, який забезпечений достатнім цільовим фінансуванням і правовою базою. Розробка і реалізація таких програм називається державним економічним програмуванням.

Програми мають для приватного сектора рекомендаційний характер. Вони орієнтовані на забезпечення ділових кіл важливою економічною

інформацією, яка дозволяє їм вибрати кращий шлях реалізації поточних і перспективних завдань. Спонукаючи підприємців до активних дій державі важко, так як рішення вони приймають самостійно.

Державне економічне програмування направлене на узгодження і координацію таких процесів:

- *макропланування*, представленого в прогнозах, бюджетних планах і макропрограмах, які розробляє і здійснює держава.
- *територіального планування*, втіленого в прогнозах, бюджетних планах і програмах регіональних і місцевих рад.
- *мікропланування*, яке реалізується в планах підприємств.
- *мезопланування*, тобто планування галузей, підгалузей, територіально-виробничих комплексів, промвузлів.

5. Економічні функції держави

Діяльність уряду настільки багатогранна і складна, що важко скласти повний перелік його економічних функцій. Тим більше, що досить часто ці функції переплітаються. Враховуючи ці обставини, можна виділити такі економічні функції держави в сучасній змішаній економіці:

- Забезпечення правової основи функціонування ринкової економіки;
- Визначення політики макроекономічної стабілізації;
- Розподільна;
- Перерозподіл доходів і багатств;
- Захист конкуренції.

Суть функції забезпечення правової основи функціонування ринкової економіки полягає в розробці системи законів і постанов економічного, соціального і організаційно-господарського характеру, що створюють правові основи економіки. Необхідна правова база передбачає такі заходи:

- Встановлення прав і форм власності та правил господарської діяльності (визначення прав фізичних і юридичних осіб, визначення умов укладання контрактів і функціонування підприємств, регулювання зв'язків між підприємствами);
- Регулювання трудових відносин (мінімальні зарплати і пенсії, допомоги по непрацездатності і безробіттю, закони про пенсії, умови і охорону праці, взаємні обов'язки профспілок і адміністрації);
- Захист прав виробників, споживачів, іноземних інвесторів;
- Екологічне законодавство;
- Антимонопольне законодавство.

Визначення політики макроекономічної стабілізації в сучасних умовах стає однією з основних функцій держави. Ринкова система через свою специфіку приводить до порушення внутрішньої стабільності народного господарства, коливань кон'юнктури, виникнення галузевих диспропорцій. У зв'язку з цим перед державою стоїть завдання вирівнювання циклічних і

кон'юнктурних коливань. Ринковий механізм сам по собі з цим завданням не справляється.

Забезпечення макроекономічної стабільності в цілому означає, що держава несе відповідальність за економічне зростання, підтримку раціональної структури народного господарства, твердість національної валюти, повну зайнятість, стабільний рівень цін і зовнішньоекономічну рівновагу. З цією метою держава:

- Визначає цілі, напрямки і пріоритети економічного розвитку, виділяє відповідні ресурси для їх реалізації, проводить відповідні фінансові і грошово-кредитні заходи;

- Забезпечує зайнятість і стабільний рівень цін, проводячи політику, спрямовану на боротьбу з інфляцією і безробіттям;

- Проводить заходи по згладжуванню промислового циклу. Виконання державою розподільної функції пов'язане з тим, що існують певні причини, через які ринковий механізм не може забезпечити ефективного розподілу ресурсів. Це такі причини, як недосконала конкуренція, товари суспільного споживання, екстерналії (побічні ефекти), неповні ринки, недостовірна інформація та безробіття. Для виконання розподільної функції держава може:

- збільшувати попит на певні види товарів шляхом забезпечення споживача платоспроможністю (наприклад, продовольчі талони для поліпшення раціону харчування сімей з низькими доходами. Вони можуть бути використані лише на придбання продуктів харчування);

- надавати субсидії певним виробникам товарів і послуг (сільськогосподарські програми);

- законодавчо забороняти або обмежувати певну діяльність (заборона або обмеження забруднення навколишнього середовища);

- встановлення особливих податків;

- забезпечувати країну суспільними благами, у виробництві яких приватні та колективні суб'єкти не зацікавлені, проте вони необхідні суспільству (національна оборона, забезпечення суспільного порядку, контроль за станом навколишнього середовища, фундаментальна наука, освіта, дороги, канали, парки, газопостачання, водопостачання).

Функція перерозподілу доходів і багатств пов'язана з досягненням більш справедливого розподілу доходів у суспільстві. Ринкова система приносить досить великі доходи тим, чия праця високооплачувана завдяки природним здібностям і набутій майстерності та знанням. Також і ті, хто володіє значним капіталом і земельними ділянками, які зароблені працею попередніх поколінь і дістались їм у спадщину, теж отримують високі доходи. Але інші члени суспільства володіють меншими здібностями, мають невисоку кваліфікацію і, відповідно, їх доходи значно менші. Крім того, багато пристарілих, осіб з фізичними і розумовими вадами, безробітні, незаміжні жінки і вдови з неповнолітніми дітьми заробляють дуже мало або взагалі не отримують доходів в рамках ринкової системи. Тобто дія ринкового механізму приводить до значної нерівності в розподілі грошового доходу і може призвести до

величезної соціальної напруги в суспільстві, до виникнення гострих економічних і політичних проблем. Тому в сучасних умовах держава відіграє активну роль в перерозподілі доходу, вилучаючи їх в одних осіб і передаючи їх іншим.

У сучасних умовах держави вживають такі заходи для виконання перерозподільної функції:

- здійснюють трансфертні платежі, тобто надають державну допомогу малозабезпеченим, інвалідам, безробітним;

- надають допомогу малозабезпеченим верствам населення через державні програми медичної допомоги, соціального забезпечення, допомоги сім'ї, що реалізуються шляхом перерозподілу доходів через державний бюджет;

- уряд змінює розподіл доходів шляхом ринкового втручання, тобто модифікацією цін, що встановлюються ринковим механізмом (наприклад, через законодавство про мінімальні ставки зарплати держава фіксує ціни з метою підвищення доходів відповідних верств населення);

- перерозподіляє доходи громадян через податковий механізм (вводить високі прогресивні податки на високі прибутки).

Захист конкуренції. Держава повинна створити загальноекономічні, правові і соціальні умови, розробити і впровадити правила, які забезпечать дієве функціонування конкуренції; контролювати виконання цих правил, не підриваючи основ соціально-економічної системи.

ТЕМА 14. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

1. Світове господарство як закономірний результат економічного розвитку
2. Основні етапи розвитку світового господарства.
3. Основні передумови та прояви економічної глобалізації
4. Система міжнародних економічних зв'язків

1. Світове господарство як закономірний результат економічного розвитку

Реалії сьогодення світу такі, що жодна країна не може існувати ізольовано, не розвиваючи різноманітних економічних та інших зв'язків з іншими країнами. Значення зовнішнього чинника у розвитку національної економіки стає дедалі вагомішим, а значить, економічна залежність країн світу посилюється. Це є ознакою виникнення світового господарства як нової планетарної економічної системи, у якій національні економіки виконують роль окремих ланок (елементів).

Світове господарство (економіка) — це сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік.

Виникнення і розвиток світової економіки — цілком закономірний результат розвитку економіки. Він зумовлений об'єктивною логікою економічного життя суспільства, яку диктує нам ринок. Це — постійне прагнення максимізувати вигоду (корисний ефект) від використання виробничих ресурсів. Наші предки давно зрозуміли, що у разі недостатності власних ресурсів для задоволення зростаючих потреб їх можна придбати в інших людей чи навіть в інших країнах. Торгівля між країнами поклала початок інтернаціоналізації господарського життя.

Інтернаціоналізація економіки (від лат. inter — між + natio — народ) — це процес розширення економічної діяльності за межі національних кордонів, або формування стійких і різнобічних взаємозв'язків між економіками різних країн.

В основі інтернаціоналізації економіки лежить міжнародний (світовий) поділ праці.

Міжнародний поділ праці — це стійкі відносини між країнами, якими закріплюється їхня спеціалізація на виробництві певних видів товарів і послуг та задаються стимули для активної участі у взаємному обміні ними.

Традиційні фактори, що стимулюють розвиток міжнародного поділу праці та обміну:

- особливості географічного розміщення країн та їх природно-кліматичних умов;
- нерівномірність розміщення ресурсів на планеті (природних, матеріальних, трудових, фінансових);

- відмінність країн за рівнем економічного та науково-технічного розвитку країн;
- соціально-культурні особливості різних країн (різний господарський досвід, різні знання, навички, традиції).

Це загальні фактори, які діють ще з давніх здавен, заохочуючи країни до участі у світовому поділі праці, до налагодження і підтримування економічних зв'язків між собою. Якщо первісно цей поділ праці розвивався у напрямку його розширення, залучення нових країн-учасниць, то нині він в основному поглиблюється, набуваючи нових форм співпраці країн.

Сучасні фактори, що зумовлюють поглиблення міжнародного поділу праці:

- дефіцит внутрішніх природних ресурсів, який посилюється унаслідок прискореної розробки та погіршення умов видобутку корисних копалин, обмеженості родючих земель тощо. Ця обставина змушує сьогодні індустріально розвинені країни збільшувати імпорт сировинних та енергетичних ресурсів, шукати більш дешевих штучних замінників сировини;
- поява можливостей для здешевлення виробництва продукції у своїй країні за рахунок залучення дешевої праці іммігрантів, використання передових іноземних технологій та досвіду управління;
- використання можливостей для підвищення конкурентоспроможності своїх товарів шляхом перенесення їх виробництва в інші країни з метою використання тамтешньої дешевої праці, уникнення сплати митних та екологічних зборів, економії транспортних витрат;
- загострення конкуренції на внутрішньому ринку, що спонукає власних товаровиробників до пошуку закордонних ринків;
- прискорений розвиток НТП, який призводить до швидкого оновлення продукції, розширення асортименту та технічного ускладнення виробів. Через це нераціонально і нереально вже навіть для високорозвинених країн самотужки все це виробляти, в тому числі і таку складну продукцію, як літаки, автомобілі, комп'ютерну техніку тощо. Окрім того, створення належних умов роботи для науковців та висококваліфікованих працівників дає змогу розвиненим країнам "зманювати мізки" з усього світу та завдяки їм ще більше нарощувати свій відрив від решти країн.

2. Основні етапи розвитку світового господарства.

Світове господарство пройшло тривалий шлях свого розвитку. Оглядаючись на нього, можна виділити певні етапи (ступені), коли світогосподарські зв'язки набували нових принципово важливих характеристик.

Основні етапи розвитку світового господарства:

1) етап розвитку світового ринку товарів та формування міжнародної спеціалізації країн. Це був період, по суті, становлення

світового господарства як такого. До активної торгівлі тоді підштовхнули великі географічні відкриття у XV-XVI ст. Характерні риси цього етапу:

- торгівля на той час була єдиною формою міжнародних економічних зв'язків;

- торговельні зв'язки були, як правило, нерівноправними, нееквівалентними (несправедливими) і нестійкими;

- ці зв'язки ще не мали правового міждержавного регулювання, а тому спірні питання часто вирішувалися із застосуванням обману і сили.

Попри це, поступовий розвиток торговельних відносин таки сприяв втягненню країн у систему світового поділу праці та отриманню ними очевидних вигод від спеціалізації господарської діяльності. Важливо зауважити, що ефект зовнішньої торгівлі полягає не лише у відкритті нових каналів збуту продукції, але й у можливостях імпорту засобів виробництва (сировини, пального, техніки, інструментів тощо).

2) етап вивозу капіталу в інші країни. Цей етап прийшовся на другу половину XIX ст. Він пов'язаний з індустріальним переворотом у виробництві та поширенням акціонерної форми підприємництва. Його характеристики:

- активний вивіз капіталу за кордон задля отримання більших прибутків. Певна річ, необхідною передумовою інвестиціям у чужі економіки було вже налагодження стійких і дружніх відносин між певними країнами, наявність довіри інвесторів до них;

- активне втягнення в торгівлю об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій), цінних паперів (акцій, облігацій, векселів тощо), інформації;

- поява нових форм інтернаціоналізації економічного життя: міжнародної міграції робочої сили, науково-технічного співробітництва тощо.

3) етап розвитку міжнародних інтеграційних процесів. Цей етап стартував із середини XX ст. Він характеризується взаємопроникненням і переплетенням безпосередньо виробничих процесів на мікрорівні, а це вже передбачає необхідність узгодження економічної політики урядами країн-учасниць такої широкомасштабної виробничої кооперації. Найяскравішим прикладом економічної інтеграції на міжнародному рівні є Європейський союз (ЄС).

4) етап розвитку глобалізації економіки. Це новітній етап, який заявив про себе тим, що зовнішні економічні чинники стали відігравати суттєву, визначальну роль у розвитку усіх відкритих національних економік, культури, науки, спорту та інших сфер суспільного життя. Якщо інтеграційні процеси у світовій економіці ще носять в основному локальний, регіональний характер, то процеси глобалізації набули всезагального характеру, тобто охопили майже всі країни світу.

Глобалізація (від лат. globus — земна куля) економіки — це зростаюча економічна взаємозалежність країн світу, яка формує світове господарство як єдину, органічно цілісну систему.

3. Основні передумови та прояви економічної глобалізації

Основні передумови та прояви економічної глобалізації:

- *концентрація величезних обсягів капіталу окремими країнами і компаніями*, яка уможливило їх домінування над рештою світу, їх вплив не лише на економічний розвиток інших країн, але і на політичну ситуацію у них. Так, за розрахунками відомих дослідників Е. Тоффлера, Ф. Фукуяма та С. Гантінгтона, 20% країн розпоряджається 84,7% світового ВВП, на їх громадян припадає 84,2% світової торгівлі та 85,5% сукупних заощаджень;

- *країни-експортери розділилися на такі, що виробляють*: а) капіталомістку (техніку, обладнання, прилади, інформаційні продукти тощо); б) трудомістку (деякі види сільськогосподарської продукції); в) ресурсномістку продукцію (експортери сировини — нафти, газу, деревини тощо);

- *стався переворот у засобах масової інформації, зв'язку і транспорту*. Причому, появились такі технології, товари і послуги, які стали затребуваними в усьому світі, без яких ніде просто не можуть обійтися. Це стосується програмного забезпечення для комп'ютерної техніки, космічних технологій, швидкісного транспорту, медичних препаратів тощо. Якщо у 1995 р. число користувачів всесвітньої мережі Інтернет становило близько 23 мільйонів, то на кінець 2012 р. воно сягнуло 2,5 мільярдів чоловік. В розвинених країнах понад 80% населення користується цим благом цивілізації (в Україні — ще поки третина його);

- *сформувалася глобальна виробнича, ринкова, фінансова та інформаційна інфраструктура*, яка забезпечує міжнародну торгівлю товарами і послугами, переміщення людей, співробітництво загалом. Розвиток світової транспортної системи зумовив необхідність введення певних загальносвітових стандартів, єдиних вимог. Такою ж необхідністю стало запровадження уніфікованої системи бухгалтерського обліку і звітності, статистики; єдиної системи комерційної, науково-технічної, метеорологічної інформації тощо. Ці та інші новації суттєво прискорили та здешевили міжнародні економічні операції;

- *бурхливе розширення світового фінансового ринку* (ринку позик, інвестицій), який наприкінці ХХ ст. став відігравати провідну роль в системі міжнародних економічних зв'язків. Додалися нові його інструменти — механізми хеджування та управління ризиками. Про важливу роль світового ринку капіталу для національних економік свідчить, приміром, той факт, що обидві світові економічні кризи, які вибухнули в 1929 та 2008 рр., почалися саме з нього, з буму на фондовому ринку США;

- *для вироблення єдиної політики щодо розвитку та регулювання світового господарства створена низка міжнародних організацій*: формальних (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо) та неформальних ("Велика сімка" (в7), "Велика вісімка" (в8), "Велика

індустріальна двадцятка" (В0), "Всесвітній економічний форум" тощо). Причому авторитет і роль цих організацій у світі постійно зростає;

- **безпосередніми носіями економічної глобалізації стали транснаціональні корпорації. Транснаціональні корпорації (ТНК)** — це великі компанії, які переносять частину своєї діяльності за межі тієї країни, у якій вони зареєстровані.

Формальними критеріями транснаціональної компанії є:

- а) наявність у неї філій у більш ніж двох країнах та
- б) величина закордонних активів не менше 25-30% всього капіталу компанії. За походженням абсолютна більшість ТНК мають певну національну приналежність (як-от, американська компанія "Форд моторз" чи швейцарська "Нестле") і лише деякі з них є багатонаціональними (приміром, англо-нідерландський нафтодобувний концерн "Роял-Датч Шелл").

Входження в іноземні економіки відбувається двома шляхами:

- 1) створення власних підприємств;
- 2) злиття і поглинання інших підприємств (через придбання їх акцій).

На початку 2000-х рр., за деякими даними, у світі налічувалося більше 60 тис. ТНК, які мали понад 800 тис. закордонних філій. Причому, число таких філій збільшується куди швидше, аніж кількість самих ТНК. У цьому проявляється головна особливість розвитку ТНК у наш час — створення мереж виробництва та реалізації глобального масштабу. Головне значення при виборі місць розміщення філій має рівень виробничих витрат, який зазвичай нижчий у країнах, що розвиваються; однак готова продукція реалізується там, де вона користується вищим попитом, — переважно в розвинених країнах. Тому-то, для прикладу, жителі Німеччини купують побутову техніку німецької компанії "Боні", яку насправді виготовляє не їхня країна, а далека Південна Корея.

Сьогодні ТНК є світовими лідерами у науково-дослідних і технологічних розробках, вони активно пробиваються до природних ресурсів на територіях інших країн та захоплюють іноземні ринки збуту. Вони вже контролюють майже 50% світового промислового виробництва; 90% світового ринку пшениці, кукурудзи, тютюну, деревини; 85% ринку міді та бокситів; 80% ринку чаю та олова. У їхньому володінні понад 80% усіх патентів і ліцензій. На них припадає понад 70% світової торгівлі, причому усе більша частина цього обміну зосереджується всередині цих компаній (внутрішньокорпоративний ринок).

Економічна міць найбільших ТНК ("Дженерал електрик", "Екссон Мобіл", "Тойота Дзідос" та ін.) сьогодні порівняна з обсягами національного виробництва (ВВП) держав середніх розмірів. Це дає їм змогу диктувати свої умови іншим країнам.

Таким чином, глобалізація економічного життя в сучасних умовах — це динамічний, складний і суперечливий процес. З одного боку, вона, безумовно, сприяє прискоренню економічного розвитку країн, збільшенню зайнятості і матеріального добробуту населення. Але, з іншого боку, посилюючи

економічну взаємозалежність країн, глобалізація несе і загрози для них. Країни стають уразливими від коливань кон'юнктури світового ринку. Антиглобалісти висувують ще і ті аргументи, що ТНК монополізують національні ринки і підривають державний суверенітет. Екологічні громадські рухи звинувачують ТНК у тому, що ті переносять виробництва у чужі країни, аби уникнути зайвих для себе витрат на збереження чистоти довкілля. То ж ці проблеми потребують вирішення як на національному, так і на міжнародному рівнях.

4. Система міжнародних економічних зв'язків

Сьогодні в рамках світового господарства уже склалася розгалужена система міжнародних економічних зв'язків. Виділимо основні форми цих зв'язків (рис.1).

Основні форми міжнародних економічних зв'язків:

- торгівля товарами та послугами;
- міжнародний кредит;
- міграція капіталу (закордоні інвестиції);
- міграція робочої сили;
- науково-технічні зв'язки (обмін технологіями, досвідом, ноу-хау);
- економічна інтеграція;
- валютні розрахунки.

Суб'єктами світового господарства є:

- *на мікрорівні* — фізичні та юридичні особи, які займаються зовнішньоекономічними операціями;
- *на макрорівні* — держави, які контролюють та безпосередньо організують зовнішньоекономічну діяльність;
- *на мегарівні* — міжнародні організації та інститути (Економічна і соціальна рада ООН, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, різні економічні форуми, клуби, конференції тощо).

Сучасне світове господарство — це складна, неоднорідна економічна система. Його учасниками у тій чи іншій мірі є практично всі країни світу. Однак вони надто різні за рівнем свого економічного і соціального розвитку, політичним устроєм, культурою. Існує декілька класифікацій країн світу за соціально-економічними ознаками.

Найбільш поширеною є класифікація країн за ступенем розвиненості у них ринкової економіки, яка оцінюється за такими основними показниками:

- ВВП на душу населення;
- галузева структура економіки;
- структура експорту та імпорту;
- рівень та якість життя населення.

За цим підходом умовно прийнято виокремлювати три групи країн:

- країни з розвинутою ринковою економікою;
- країни з перехідною економікою;
- країни, що розвиваються.

ТЕМА 15. МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В СУЧАСНИХ УМОВАХ. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ.

1. *Сутність міжнародної економічної інтеграції та її ступені. Сучасні інтеграційні угруповання в світі.*
2. *Проблема інтеграції України у світове господарство.*
3. *Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх розв'язання.*

1. Сутність міжнародної економічної інтеграції та її ступені. Сучасні інтеграційні угруповання в світі.

Міжнародна економічна інтеграція – новітня форма інтернаціоналізації господарського життя країн світу. Вона виявляється у проведенні узгодженої державної політики на підставі укладання міждержавних угод, що стосуються питань господарсько-політичного розвитку країн окремих регіонів.

В основі інтеграції лежить об'єктивний процес розвитку суспільного поділу праці, який суттєво посилювався з середини ХХ ст. і набув нових форм прояву на світовому рівні.

До чинників, що прискорили інтеграційні процеси в світі, належать:

- 1) нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталістичних країн, посилення суперечностей між ними;
- 2) розпад колоніальної системи, поява незалежних країн «третього світу»;
- 3) конфронтація країн, що належать до протилежних систем – капіталістичної і соціалістичної.

Розвиток міжнародної економічної інтеграції розпочався у 50-х роках ХХ ст. у країнах Західної Європи. Мета інтеграції – подолання національних економічних бар'єрів заради створення крупних господарських комплексів на підставі об'єднання наявних ресурсів, розширення ринків за межі національних кордонів.

Ступені розвитку міжнародної економічної інтеграції:

- 1) торговельний союз;
- 2) митний союз;
- 3) економічний союз;
- 4) політичний союз.

Торговельний союз країн передбачає скасування кількісних обмежень взаємного обміну товарами та ліквідацію взаємного мита.

Митний союз передбачає взаємне скасування зовнішньо- торговельних обмежень для країн – учасниць союзу і запровадження єдиного зовнішньоторговельного тарифу, проведення спільної зовнішньоторговельної політики по відношенню до третіх країн.

Економічний союз разом із функціонуванням митного союзу передбачає загальний ринок робочої сили і капіталів, валютний союз, проведення спільної внутрішньоекономічної політики, діяльність наднаціональних економічних органів.

Політичний союз – це фактичне об'єднання всіх країн-членів союзу в одну державу.

Нині у світі налічується декілька десятків інтеграційних угруповань. Найбільш відомі з них: Європейський Союз (ЄС) у Західній Європі, USMCA (НАФТА раніше) у Північній Америці, АТЕС у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні тощо.

Європейське економічне співтовариство (пізніше Європейський Союз, ЄС) було створено відповідно до Римського договору 1957 року і почало функціонувати з 1958 року. Нині до складу Європейського Союзу, після виходу Великої Британії у 2020 р. входить 27 країн світу: Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, ФРН, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція.

Головними органами ЄС є Рада Міністрів, яка наділена законодавчою владою; Європейська комісія, членів якої призначають уряди національних країн на п'ять років; Європейський парламент, який здійснює законотворчу діяльність і контролює діяльність ЄС, Європейського суду та ін.

Нині Європейський Союз являє собою економічний союз, маючи спільний ринок товарів, капіталу, робочої сили, єдину валюту. Країни-члени ЄС проводять єдину сільськогосподарську, транспортну політику та політику у сфері зовнішньої і внутрішньої торгівлі, спільно регулюють валютні відносини. У перспективі ЄС має перетворитися на політичний союз.

Об'єднання **НАФТА** «Північноамериканської угоди про вільну торгівлю» утворилося у 1989 році на підставі укладеної угоди між США і Канадою про зону вільної торгівлі. У 1991 році до них приєдналася Мексика. Договір про створення (НАФТА) вступив у силу з 1 січня 1994 року. Обраний в кінці 2016 року 45-й президент США Дональд Трамп заявив про необхідність перегляду умов, на яких США підходять більш виважено, додавши до цього можливість виходу з неї, назвавши попередню НАФТА «найгіршою угодою» з коли-небудь існуючих у світі. Нова угода USMCA (за першими літерами у названих країнах Канада, США, Мексика (United States, Canada, Mexico Agreement) була підписана 30 листопада 2018 року.

Інтеграційне угруповання **АТЕС** було створено у 1989 році. До його складу увійшли Японія, Малайзія, Сінгапур, Індонезія, Філіппіни, Таїланд, Бруней, Гонконг, Китай, Австралія, Нова Зеландія. У ньому також беруть участь США, Канада, Тайвань. АТЕС являє собою торговельний союз, де скасовуються для країн-учасниць мито і нетарифні торговельні обмеження. Таким чином формується Азіатська зона вільної торгівлі.

В Африці найбільш відомим інтеграційним об'єднанням є Організація африканської єдності (**ОАЄ**). Сюди входять всі незалежні держави Африки, крім Південноафриканської республіки (ПАР). У рамках цієї організації особливе місце займає Комісія з питань науки, техніки та досліджень. До її функцій входить широке коло питань економічного розвитку країн

континенту.

В Азії діє «Рада арабської економічної єдності» (РАЕЄ) – економічна організація групи арабських країн у структурі Ліги арабських держав, утворена в 1964 році. Рада об'єднує 12 країн: Єгипет, Ірак, Іран, Йорданію, Ємен, Кувейт, Лівію, Мавританію, Об'єднані Арабські Емірати, Сирію, Сомалі, Судан. Найбагатша арабська країна Саудівська Аравія до РАЕЄ не увійшла.

У Латинській Америці створено Латиноамериканську асоціацію інтеграції. Країни-учасниці укладають між собою угоди про преференціальну торгівлю, економічну взаємодопомогу, співробітництво у сільському господарстві, науці, техніці, розвитку туризму, охорони навколишнього середовища.

Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) – міжурядова міжнародна організація, покликана сприяти економічному, соціальному і культурному розвитку країн регіону і підтримки миру в Південно-Східній Азії. Діє в рамках хартії ООН, з якою активно співпрацює. Країни АСЕАН мають великий ринок. АСЕАН заснована 8 серпня 1967 року на конференції в Бангкоку. Спочатку в асоціацію входило 5 держав: Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни і Таїланд. Пізніше приєдналися Бруней-Даруссалам (7 січня 1984 р., через 6 днів після здобуття незалежності), В'єтнам (28 липня 1995 р.), Лаос і М'янма (23 липня 1997 р.), Камбоджа (30 квітня 1999 р.). На даний момент статус спостерігача має Папуа-Нова Гвінея. У 2002 році заявку на отримання статусу спостерігача подав Східний Тимор.

Активні інтеграційні процеси відбуваються в Африці. Одним з таких інтеграційних об'єднань є Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС), засноване в 1975 р. Членами ЕКОВАС є: Бенін, Буркіна-Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кот-д'Івуар, Кабо-Верде, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того.

Ліга арабських держав (ЛАД). Вона об'єднує 22 держави Арабського Сходу і створена з метою координації політичної діяльності, розвитку співробітництва у сфері економіки, транспорту, культури, громадянства. До складу ЛАД: Єгипет, Судан, Сомалі, Джибуті, Коморські острови, Ірак, Йорданія, Сирія, Ліван, Алжир, Лівія, Туніс, Марокко, Мавританія, Ємен, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Бахрейн, Оман, ОАЕ, а також Палестинська автономія.

2. Проблема інтеграції України у світове господарство.

Об'єктивна потреба інтеграції України із світовою спільнотою обумовлена:

- 1) необхідністю використання переваг міжнародного поділу праці для розвитку національного виробництва;
- 2) необхідністю формування ефективної структури вітчизняної економіки;
- 3) пошуком додаткових можливостей підвищення життєвого рівня населення України;
- 4) необхідністю залучення нашої країни до загально- цивілізованого процесу розвитку світової економіки.

Об'єктивною можливістю розвитку зовнішніх зв'язків України є розробка механізму здійснення цих зв'язків на державному рівні, на рівні підприємств, на глобальному і регіональному макрорівні.

Для залучення у систему міжнародного поділу праці Україна має природні, техніко-економічні, організаційно-економічні і соціально-економічні умови. Вони виявляються у відповідному рівні розвитку продуктивних сил, достатній концентрації і спеціалізації виробництва, реалізації програм ринкових перетворень.

Чинники, що перешкоджають нині входженню України як рівноправного партнера у світове господарство, такі:

- 1) низька конкурентоспроможність її продукції на світовому ринку;
- 2) переважання в експорті України товарів паливно-сировинної групи;
- 3) низька частка продукції обробної промисловості в експорті товарів;
- 4) недостатні темпи розвитку науково-технічного прогресу і низький рівень запровадження науково-технічних розробок у виробництво;
- 5) відсутність стабільного законодавства, науково обґрунтованої політики зовнішньоекономічної діяльності;
- 6) недосконалість системи управління зовнішньоекономічною діяльністю внаслідок нестачі кадрів та їх недостатнього професіонального рівня.

Основні форми співробітництва України з іншими країнами світу:

- 1) розвиток зовнішньої торгівлі;
- 2) залучення іноземного капіталу;
- 3) створення спільних підприємств;
- 4) розвиток міжнародної спеціалізації і кооперації у сфері промислового виробництва;
- 5) розширення зовнішньоекономічних зв'язків АПК України;
- 6) розвиток науково-технічного співробітництва;
- 7) співробітництво у сфері валютно-фінансових і кредитних відносин;
- 8) участь України у міжнародних економічних організаціях.

Залучення України до світової спільноти повинно відбуватися у двох напрямках:

- 1) розвиток інтеграційних зв'язків України з розвинутими країнами

Заходу.

Можливі варіанти ефективної адаптації України до міжнародного поділу праці:

1) участь у загальноєвропейському економічному просторі на основі визначення міжнародної спеціалізації України;

2) визначення специфічних сфер співробітництва з рештою світу, які становитимуть взаємний інтерес;

3) підключення до загальносвітового співробітництва на галузевій основі, особливо у науково-технічній, енергетичній, продовольчій, екологічній сферах.

Найважливіший принцип розвитку інтеграційних зв'язків – дотримання національних інтересів, створення умов для забезпечення добробуту населення України.

3. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх розв'язання

Глобальні проблеми являють собою особливу низку економічних і соціальних явищ і процесів, які торкаються умов функціонування і розвитку сучасної цивілізації, її збереження і відтворення.

Ці проблеми виникли в середині XX ст. і нині набувають загострення внаслідок посилення суперечностей економіко-технічного і соціально-політичного характеру.

Аспекти вивчення глобальних проблем:

- соціально-економічний;
- науково-технічний;
- суспільно-ідеологічний;
- культурно-етичний;
- природний;
- юридичний;
- моральний.

Найважливіші риси глобальних проблем:

1) вони мають загальнопланетарний характер, пов'язані з інтересами народів всіх країн незалежно від рівня їх економічного розвитку, соціального устрою, географічного положення;

2) їх розв'язання занадто важливе для збереження умов життя і виробничої діяльності людей на Землі;

3) усі аспекти глобальних проблем тісно взаємопов'язані;

4) вони відбивають поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків і інтернаціоналізацію суспільних процесів на міжнародному рівні;

5) вони можуть бути розв'язані лише шляхом взаємодії всіх країн і народів.

За своїм походженням, характером і способом розв'язання глобальні проблеми поділяються на три групи.

До першої групи відносять проблеми, пов'язані із взаємовідносинами

держав, які мають суттєві відмінності в рівні економічного розвитку, в організації суспільного політичного устрою. Ці проблеми називають інтерсоціальними. До них належать проблеми відвернення ядерної катастрофи, роззброєння і конверсії, проблема подолання економічної відсталості країн „третього світу”.

Друга група охоплює проблеми, що характеризують відносини в системі „людина – суспільство”. Сюди відносяться такі проблеми, як демографічна, продовольча, проблема розвитку самої людини в умовах сучасної НТР, подолання небезпечних хвороб, боротьба з безробіттям, неосвіченістю, безкультур’ям, соціальною несправедливістю.

Третя група включає в себе проблеми, що характеризують відносини в системі „суспільство – природа”. Серед них сировинна, енергетична, екологічна проблеми, проблема освоєння Світового океану і космосу.

Розв’язання глобальних проблем сучасності потребує спільних зусиль усіх держав світу. Це передбачає новий рівень міжнародного співробітництва, орієнтованого на координацію національних заходів, на розробку міжнародних концепцій і програм спільних дій щодо подолання негативних наслідків розвитку людської цивілізації в цілому. Це в свою чергу вимагає запровадження відповідних механізмів і структур, покликаних реалізувати ці програми на практиці і забезпечити таким чином формування нових біологічних, технічних, економічних і соціальних стандартів відтворення світової спільноти.

Список рекомендованих джерел

1. Основна література

1. Чепінога В. Г. Економічна теорія : підручник. – Київ : Юрінком Інтер, 2019. – 653 с.
2. Магійович Р. І., Зеліско Н. Б. Економічна теорія : навч. посіб. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. – 324 с.
3. Панчишин С. М., Островерх П. І., Грабинська І. В. та ін. Аналітична економіка: макроекономіка і мікроекономіка : підручник у 2 кн. – Львів : Апріорі, 2020. – 648 с.
4. Мацелюх Н. П. Економічна теорія : навч. посіб. – Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2019. – 477 с.
5. Якобчук В. П. Економічна теорія : підручник. – Київ : Ліра-К, 2020. – 449 с.
6. Пилипенко Г. М., Пилипенко Ю. І. Економічна теорія : навч. посіб. – Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2022. – 196 с.
7. Кокарев І. В. Основи економічної теорії : навч. посіб. – Дніпро : ДДУВС, 2020. – 100 с.
8. Сідоров В. І., Воробйов Є. М. (ред.). Економічна теорія : навч. посіб. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 464 с.
9. Забарна Е. М. Економічна теорія: закономірності, практика та сучасність : підручник. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2020. – 411 с.
10. Базиліук А., Дерій Ж., Концева В., Хоменко І. Економічна теорія. Практикум. – Київ : Центр учбової літератури, 2023. – 312 с.

2. Допоміжна література

1. Olena Dovgal , Olena Havrylova , Natalia Potryvaieva , Natalia Tolstova, Taras Ostapchuk , Nataliia Onyshchenko. Application Of Innovative Technologies In Higher Education Institutions Of Ukraine: Forms And Methods. IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security, VOL.21 No.5, May 2021.
2. Uliana Andrusiv, Haluna Zelinska, Halyna Kupalova, Olga Galtsova, Liliya Marynychak, Olena Dovgal. Optimization of Balance Components of Fuel and Energy Resources for Organizational and Economic Support of Energy Efficiency in Ukraine. Ecological Engineering & Environmental Technology (EEET) 22(6) – С. 27 – 35. ISSN 2719 – 7050 (2021) EEET-00569-2021-02 doi:10.14505//jemt.v12.5(53).03.
3. ZELINSKA, H., ANDRUSIV, U., DALIAK, N., DOVGAL, O., & LAGODIIENKO, V. (2021). Sustainable Development: Trends in Ukraine and the World. Journal Of Environmental Management And Tourism, 12(5), 1179-1187. doi:10.14505//jemt.v12.5(53).03
4. Svitlana Khalatur, Manuela Tvaronavičienė, Olena Dovgal, Oksana Levkovich, Oksana Vodolazska. IMPACT OF SELECTED FACTORS ON DIGITALIZATION OF FINANCIAL SECTOR ENTREPRENEURSHIP AND

5. Olga Vyshnevskaya, Olena Dovgal, Liliia Kozachenko, Olena Velychko. PRIORITIES AND FEATURES OF GUARANTEEING PSYCHOLOGICAL SECURITY IN CONDITIONS OF SUSTAINABLE SOCIETY DEVELOPMENT. FINANCIAL AND CREDIT ACTIVITY: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE. Volume 6 (47), 2022.. P. 447-457. DOI: 10.55643/fcaptp.6.47.2022.3921
6. Zelinska, H., Andrusiv, U., Protsyshyn A., Vyshnevskaya O., Dovgal O., Sydor, H. INNOVATIVE DEVELOPMENT OF UKRAINE: COMPETITIVENESS OF ENTERPRISE STAFF IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION CHANGES. Journal of Hygienic Engineering and Design, 2022, 40, pp. 294–303. <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/12079?mode=full> <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-5143277407&origin=resultslist&sort=plf-f>
7. Khalatur, S.; Tvaronavičienė, M.; Dovgal, O.; Levkovich, O.; Vodolazska, O. 2022. Impact of selected factors on digitalization of financial sector, Entrepreneurship and Sustainability Issues 10(1): 358-377. [https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1\(19\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2022.10.1(19)).
8. Olena Dovgal, Oleksandr Novikov, Oleksandr Bilichenko, Liliia Kozachenko, Viktoriia Stamat. Implementation of the Concept of Circular Economy as an Integral Component of Sustainable Development of the Region: Problems and Prospects. Review of Economics and Finance, 2022, 20.P. 1051-1059. DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.117>
9. Ajten Berxolli, Natalia Potryvaieva, Olena Dovgal, Vitalii Kuzoma, Svitlana Pavliuk. Innovation in Ukrainian agriculture to mitigate the impact of invasion. International Journal of Environmental Studies . Published online: 10 Jan 2023. <https://doi.org/10.1080/00207233.2022.2160080>.
10. Dovgal, O., Potryvaieva, N., Bilichenko, O., & Kuzoma, V. (2024). Circular economy development in the context of war: Global challenges. Revista Interdisciplinar de Ciencia Aplicada, 8 (1329). <https://doi.org/10.18226/25253824.v8.n13.04>.
11. Dovgal, O., Potryvaieva, N., Bilichenko, O., Kuzoma, V., & Borko, T. (2024). Agricultural sector circular economy development: Agroecological approach. Ekonomika APK, 31(4), 10–22. <https://doi.org/10.32317/ekon.apk/4.2024.10>
12. Dovgal, O., Borko, T., Miroshkina, N., Surina, H., & Konoplianyk, D. (2024). Circular economy as an imperative for sustainable development. Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series “Economics”, 11(1), 19-28. <https://doi.org/10.52566/msu-econ1.2024.19>
13. Khalatur, S., Dovgal, O., Karamushka, O., Brovko, L., & Vodolazska, O. (2024) Innovative trends of financial engineering to the way of digital economy. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 6(59), 2024; C.136-150. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.59.2024.4508>
14. Dubinina, M., Potryvaieva, N., Dovgal, O., Usykova, O., & Kuzoma, V. Integrated approach to accounting in agriculture in the context of sustainable development and circular economy. Scientific Horizons, 27(12), 153–167 <https://doi.org/10.48077/scihor12.2024.153>

15. Poltorak, A., Stamat, V., Sukhorukova, A., Dovgal, I., & Onyshchenko, D. (2024). Strategies for regional disproportion management to restore economic security in the Ukrainian agricultural sector. *Ekonomika APK*, 31(6), 48–58. <https://doi.org/10.32317/ekon.apk/6.2024.48>
16. Довгаль О. В. The Role of State Policy in the Formation of Food Security in the Countries of the European Union. *Modern Economics*. № 33. 2022 С. 132-139. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V33\(2022\)-17](https://doi.org/10.31521/modecon.V33(2022)-17) .
17. Довгаль О.В. Організаційно-економічні засади створення і реалізації циркулярної бізнес-моделі розвитку. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*, том 26, №4, 2022. С. 40-50. [https://doi.org/10.56407/2313-092X/2022-26\(4\)-43](https://doi.org/10.56407/2313-092X/2022-26(4)-43) .
18. Dovgal O., Lagodiienko V., Basiurkina N., Lagodiyenko O. Strategic aspects of business development under the conditions of circular economy. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. 2023. Volume 8. № 1, pp. 10 – 15. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-1-1>
19. Довгаль О., Потриваєва Н. Практичне дослідження впровадження циркулярної економіки на аграрних підприємствах України // *Ukrainian Black Sea Region Agrarian Science*. 2024. Vol. 28, No. 1. P. 9-18. <https://doi.org/10.56407/bs.agrarian/1.2024.09>
20. Кузьома В.В., Довгаль О.В. Застосування індикаторів оцінки циркулярної економіки. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права*. 2023. № 4. С. 75 – 79. DOI: <https://doi.org/10.36887/2524-0455-2023-4-12>.
21. Довгаль О., Халатур С. ФІНАНСОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ВОДНЕВОЇ ЕКОНОМІКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ. *Економічна наука. Ефективна економіка. Інвестиції: практика та досвід*. №23/2024, С. 7-13. DOI: <https://doi.org/10.32702//2306-6814.2024.23>

3. Інформаційні ресурси

1. Scott J. A Dictionary of Sociology [Електронний ресурс] / John Scott // University of Oxford. 2015. URL : <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199683581.001.0001/acref-9780199683581>.

4 Законодавчо-нормативні акти

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Кабінет Міністрів України* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
2. Про оплату праці : Закон в редакції від 01.01.2017 р. URL: : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>.
3. Кодекс законів про працю України : Закон в редакції від 02.12.2017 р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р.

URL: : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

6. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р.

URL: [http:// zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17).

7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 N 435-

IV URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Навчальне видання

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ:

КУРС ЛЕКЦІЙ

Укладач:
Довгаль Олена Валеріївна

Технічний редактор О.В. Довгаль
Комп'ютерний набір і верстка О.В. Довгаль

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 13,0
Тираж 50 прим. Зам. №_____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.